

KÖZLEMÉNYEK

Nyomatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról. Jóllehet a magyar történelemszerek igen igényes módon összefoglalták és teljes szövegükben publikálták az 1514. évi parasztháborúval kapcsolatos forrásokat,¹ újra és újra bukkannak fel olyan nyomtatott kiadványok, amelyek korábról ismeretlenek voltak és tartalmilag ebbe a kategóriába tartoznak.² A már publikált források között nyomtatott formában az a német röplap tűnik a legjelentősebbnek, amelynek eddig már nem kevesebb, mint hét kiadása ismeretes.³

Ezek után nem kis örömmre szolgált, amikor a 16. században a német nyelvterületen megjelentetett nyomtatványok jegyzékének (VD 16) müncheni szerkesztőségében Dr Gisella Möncke felhívta a figyelmemet⁴ arra az ugyancsak a hazai parasztháborúval foglalkozó kis kiadványra, amelynek eddig szövege is ismeretlen volt, sőt az éppen az említett korábbi röplappal száll vitába. A kis, mindössze két negyedréte alakú levélre készült kiadványt a nürnbergi Scheurl-család könyvtárában őrzik.⁵ E nagymultú patricius família jelenkori seniora, Dr Siegfried Freiherr von Scheurl már az előzetes levelezés útján minden vonatkozásban a legmesszebbmenő készséggel bocsátott rendelkezésemre minden ezzel kapcsolatos információt, majd lehetőséget biztosított a kis nyomtatványnak házában történő tanulmányozására is.⁶

Már az első pillantás is erre a kis nyomtatványra hatással van az olvasóra, mert annak élén – a három soros címszöveg alatt – 127 × 101 mm méretű fametszet látható, amely az 1514. évi parasztháborút annak legborzalmasabb oldaláról mutatja be. A viszonylag jóképességű fametsző azt a jelenetet igyekezett visszaadni, amikor a paraszthad két barátot húzott karóba, a levágott urak közül többen lekaszabolva fekszenek a földön, jól felismerhető módon egy püspök testének darabjaival együtt. Középen állnak – alabárdos német zsoldosok öltözetében megjelenítve – a parasztok, jobb szélen koronás vezetőjükkel, aki mögött a Golgota-jelenetet ábrázoló kép vagy zászló, a háttérben pedig egész karóerdő csúcsai láthatók.

Az első levél verzóján, vagyis a címlévél fonákján és a második levél rektóján olvasható a mindössze két lap terjedelmű szöveg. Már az eredeti példányban sem olvasható minden szó problémamentesen, annak meglehetősen silány nyomdai kivitele miatt, a most a címlapról közreadott reprodukció mellett tehát helyesnek tűnt közreadni a tudósítás teljes eredeti szövegét, továbbá annak magyar fordítását.⁷

Eyn warhaftige abgeschrift der zvirachte.zwischen dem kunig in hungern. vnd seim volck wider die unwarhaftigen büchlyn vormals aussgetruckt

1 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* Bp. 1979.

2 MKsz 1977. 213–231. – MKsz 1979. 400–408.

3 MKsz 1984. 24–33.

4 Itt és ezen a helyen is köszönet jár neki ezért.

5 Jelzete 433/370.

6 Őszinte hála illeti ezért őt, aki e témával kapcsolatos több más, kéziratos forrásra is felhívta figyelmemet, amelyek családja levéltárában találhatóak.

7 Ezen a helyen is köszönetet mondok Mollay Károlynak és Vizkelety Andrásnak, akik e szövegek ellenőrzésében segítségemre voltak.

(e)tlichen vnwarhaftigen buchlich der neuen geschicht dess bofels furnemen vnd vbung wider die geistlichen vnd den Adel in Hungern. Uormals aussgangen.gancz kein galub zugebē ist. daß nach warhafter sag Nurnbergischer kauffleut so erst auss dem Hungerland kummen. ist wissen das sich der hauff noch stets mert. vnd vil ob hundert tausent mannen sich zusamen geschlagen. Aber nit all an einem ort. sunder in dreien heren ligen. Zeckel iori ist ir aller obersts heupt. so hat syn bruder Zeckel iacob das ander her. ob dem dritten so sein zven munch Der ein einz syn habicz. Der ander eines schvarczra, vnd ist gancz kein warheit wie die getruckten buchlin anzeigen. sunder also ergangen Es ist dasz kreucz wider die turcken gebredigt worden vnd vil gelts gefallen. auch desz volcks ein gut teil angezogen In dem ist der frid drev iar mit dem Türcken angenommen. Der diser zyt grosz krieg hatt wider den keiser in Persen den man nent den soffy. Desz turcken bruder einer selbs gen Hungern zu dem kunig kummen ist das hat den gemeinen man hart verdrossen. Glych in dem hatt sich ein freidiger turck aussgeschossen. den hungern ebotten ein kampf schlagen wer der sy zu tun. Dasz kein her zutun hat wollen annehmen. Dasz hat sich der zeckel Jori. geborn ausz eim zyrck also genant. darauss auch kunig Madiasz geweest ist. Ein freidig verwegen. lychtuertig man. Doch alsz man will soll er ein edelman syn. vnderwunden. Dem die tat gegluckt. den turcken bald ertot hat. Darum ist er ausz kungs beuelch mit guldem gewant beleit. Und ym zweihundert guldin versprochen, das hat ym nie wollen werden. Die er vil mal erfordert. Vnd selbst zu den Bischoffen vnd landszheren in die Ret getreten. dan sie geben nichts auf yren kunig Diser Zeckel Jori hat ym von dem selbigen vnwilligen volck dasz angezogen was. ein anhang gemacht. Der noch von tag zu tag ye grosser wurt. Und furwar so yebt er grosse tat. Last ausz den Bischoffen vnd Landheren. Auch ander geystlich vnd vom Adel spissen vnd wurgen so sie ym werden.

Und werden ym vil wagen mit pfalen zu solcher marter nach gefurt. Erbermglich handlung gegen wyben mitt vergeweltiger notzucht. Auch die iungen kindlin erwurgen brauchen sie vnd allen mutwillen. Ein Bischoff dess Bistum gegen Noppel ligt. hat ein kauffman sehen an einem pfal hangen der sagt. dass dem selben die gerecht hant gegen synem land aussgestreckt. vnd die zven klein finger in die hand gepunden. zu gespot das er synen leutē den segen geben solt. So hab diser zeckel Jori zu den nechsten Ostern alles seins vermogens nit.cc.guldin wert gehapt vnd icczo ob trevmal hundertausent bar.

Es hat auch der kunig by den Creuczern so vil gehaldent dasz syn botschafft die er hat gesant zu ynen in das her. der sie zvei in.xv.mylen gehapt.gen lassen vnd verhort worden syn.ist ir werbung geweest. von irem furnemen abzuten. So wollt er ir gnediger her vnd kunig syn.Und alles dasz sie gehandelt haben. in argem nimmer zuzedencken mit vil suessē worten. Den halben teil vnd mer in disem leger bewegt vnd zu im bracht. Mit solchem infal sich gesterckt das der heuptman Zeckel Jori. mit der that nichts wider die Ret hat kunden handlen. Sich mit eim zeug auffgemacht in willen in das ander leger zuziehen. Haben die Hungerischen auff ingehaltē mitsapt etlichē gefangen. Ein teil gefangen. Aber ynen mitt synen Rethen zvolffen. lebendig gen Ofen bracht. da ynen der kunig kancz naked hat lassen aussziehen. vnd syn Reth ym mit den zen biss auff syne bein muessen zerbyssen. Nach dem ist ym ein ysne gluende kron auff gesezt. Und nach langer marter ym das haupt abgeschlagen. Und das haupt gen Wardyn geschickt hoch auff gesteckt. Sein nach etlichen tagen die kreuzer fur die stat kummen. die gesturmet. gewonnen vnd seckman gemacht. Allen kauffleuten dariñ die Nurnbergischñ vil gehabt. hab vñd gut genummē. Und was sie voñ muncheñ pfaffeñ. vñ edlen darí funden habeñ. all gespist. der andern so kungisch syn tot geschlagñ.

Un auff das ist ein ader geschrei erschollenē. dasz die stat Wardañ. der gros graff auff Sibebung von dē creuczern wider erobert vnd yngenummen habē soll. vnd sich die creuzer teglich meren vnd stercken. Got verly ein gut end. Año:m.d.xiii.

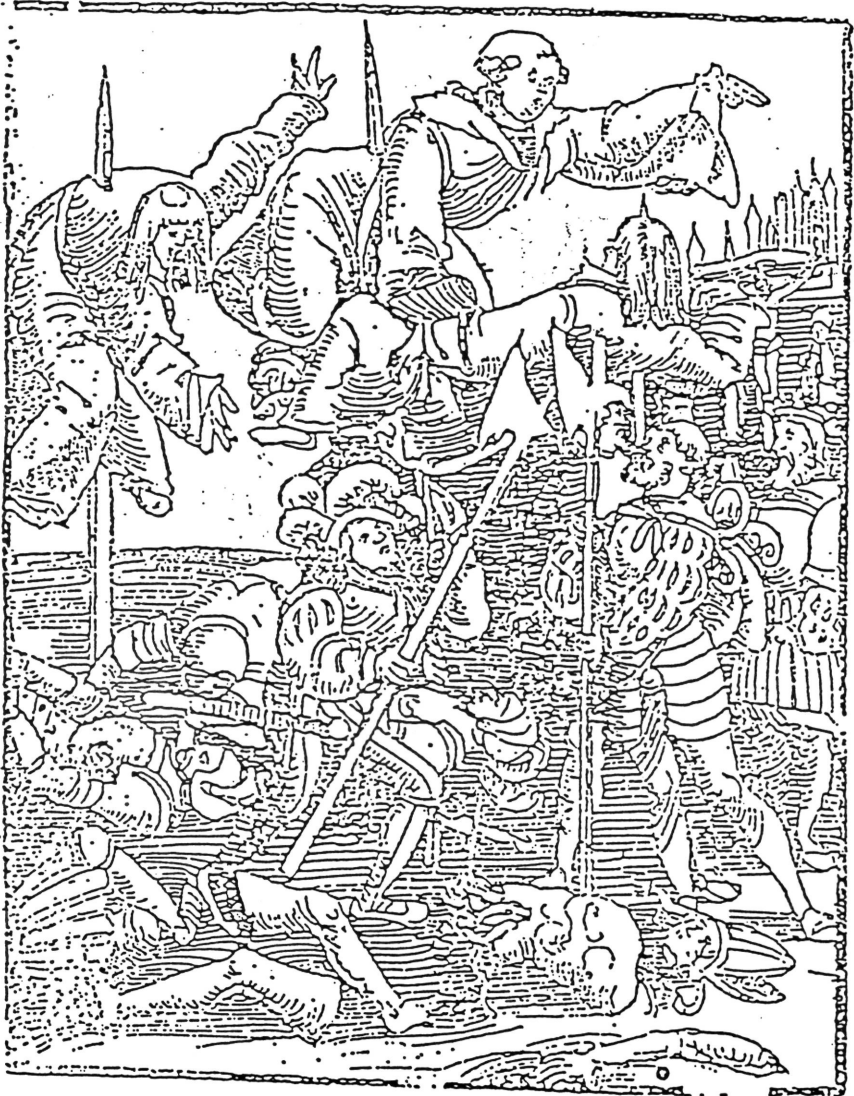
*Valódi leírása a magyar király és népe közötti viszállynak
a korábban nyomtatott valótilan röplappal szemben*

Semmi hitelt sem lehet adni némely korábban kiadott röplap szerint a csöcseléknek a papság és a nemesség ellen végrehajtott és gyakorolt új történetének, mivel a Magyarországról most hazatért nürnbergi kereskedők igaz híradása alapján tudható, hogy a sereg állandóan növekszik és több száz ezer katona gyűlt össze. De nem mind egyetlen helyen, hanem három seregben helyezkednek el. Székely György az ő legfőbb vezérük, öccsége, Székely Jakabé a második sereg, a harmadik pedig két szerzetesé, akiknek egyike fehér a másik pedig fekete csuhát hord. Egyáltalában nem igaz, ahogy ezt a nyomtatott röplapok tudatják, hanem mindez a következőképpen történt.

A törökök ellen kereszteshadjáratot hirdettek, és sok pénz gyűlt össze, és a nép nagy része összesereglett. Közben három évre a törökkel békét kötöttek, aki ebben az időben nagy háborúban állt a perzsa császárral, akit Sofynak neveznek. A török egyik testvére a királyhoz jött Magyarországra, ez a köznepet nagyon elkésérítette. Ekkor feltűnt egy bátor török, aki a magyaroknak ajánlotta, hogy hadjáratba kellene kezdeni, erre lenne szükség. Ezt azonban egyetlen főúr sem vállalta, de Székely György igen. Őt arról a vidékről nevezték el, ahonnan Mátyás király is származott. Bátor, merész és szertelen ember. Azonban ő, akiről tudni vélik, hogy nemes ember volt, ezt vállalta. Sikertől is neki a törököket hamarosan

Eyn wahrhaftige abge

schur der 3 vtrachte. 3 wischen dein kunig in bungem. ved sein
volck wicher die vnevarhaftigen buchlyn vormalis außgetruckt

megverni. Ezért a király parancsára aranyruhába öltöztették. Kétszáz aranyat is ígért neki, ezt azonban sohasem kapta meg, amit sokszor követelt is. Ő maga is tanácskozott a püspökökkel és főurakkal, mert azok nem sokat adtak a királyukra. A lázongó népségből Székely György napról-napra mind több követőre tett szert. És valóban nagy tetteket hajtott végre. A püspökök és főurak, valamint más papok és nemesek közül sokat felnyársaltatott és megfojtatott, ha kézre tudta őket keríteni. Sok kocsi követte őket karókkal és más kínzószerszámokkal. Kegyetlen tetteket [hajtottak végre] asszonyokkal szemben megerőszkolva és meggyalázva őket. A kisgyermeket is megfojtatták és mindenféle erőszakosságot folytattak. Egy kereskedő, aki látott egy püspököt a nápolyi püspökségből karón lógni, azt mondja, hogy annak kinyújtották a karját országa felé és a két kisujját a kezefejéhez kötötték, hogy csúfságból így adjon áldást a népnek. Így ennek a Székely Györgynek a következő hűsvétig nemhogy kétszáz aranya lett volna, hanem háromszázezer készpénzben.

A király követének, akit a keresztesekhez küldött tárgyalás végett, ezeknek két serege tizenöt mérföldre volt, az volt a titkos utasítása, hogy vezéruktól elszakítsa. Ez esetben kegyelmes uruk és királyuk lesz, és mindazt amit addig tettek, nem kívánja rovásukra írni. Sok édes szóval [ezt üzente nekik]. E tábornak több mint a felét a maga oldalára állította. Ilyen ötlettel annyira megerősítette magát, hogy Székely György kapitány valóban semmit sem tehetett saját tanácsosai ellen. Azonnal felkerekedett, hogy a mások táborba vonuljon. De a magyarok feltartóztatták és némelyekkel együtt elfogták [Dózsát], a sereg egy részét foglyul ejtették. Őt magát 12 tanácsosával együtt élve Budára vitték. Itt a király őt teljesen pórérére vetköztette, és társainak a fogaikkal kellett a lábát marcangolniuk. Ezt követően izzó vaskoronát tettek a fejére és hosszú kínzást követően fejét vették. A fejet Váradra küldték, ahol azt hamarosan kitűzték. Néhány napot követően a keresztesek a város alá vonultak, megrohmozták azt, beverték és kifosztották. Az összes kereskedőnek, így a sok ottlevő nürnberginek is mindenét elvették. És néhány barátot, papot és nemeset ott találtak, valamennyit karóba húzták. A többieket, amennyiben királypártiak voltak, agyonverték. És ezt követően [a nürnbergi kereskedők] azt híresztelték, hogy Várad városát az erdélyi vajda a keresztesektől újra visszavette és elfoglalta volna. És a keresztesek napról-napra szaporodnak és erősödnek. Isten adja, hogy jó vége legyen. Az 1514. esztendőben.

* * *

A tudósítás szövege számos vonatkozásban ellene mond nemcsak az általa cáfolni kívánt és korábbi már ismert, nyomtatott röplapnak, de számos tekintetben a hazai történetírásban⁸ rögzített tényeknek is. Így pl. Dózsát nem Temesvárról, hanem Ulászló parancsára és jelenlétében Budán végezték volna ki. A híradás Magyarországról visszatért nürnbergi kereskedők elmondása alapján készült, amint ez mindjárt a szöveg első soraiból kilálglik. A németek idegen környezetben — feltehetően nyelvi nehézségekkel is súlyosbítva — nyilván felzaklatott személyektől nyerték értesüléseiket, amelyeket azután nem minden esetben raktak össze megfelelően.

De nem csupán a szöveg okoz gondot, hanem annak nyomdai eredetét illetően is nagyfokú a bizonytalanság. Feltűnő ez, hiszen a betűtípusok mérete és formája alapján a 15. században viszonylag nagy biztonsággal, a 16. század első két évtizedéből pedig általában nagy valószínűséggel lehet meghatározni azt a műhelyt, ahol az illető kiadványt előállították. Nemcsak a nyomda meghatározására irányuló saját igyekvéseim hiúsultak meg, amelyet a szakirodalomra támaszkodva igyekeztem elvégezni, de a témában leginkább járatos német szakemberek sem boldogultak ennek a problémának megoldásával.⁹

A röplapot egyetlen típusból szedték, a cím első sorát ugyanis fába vésték. A szöveg betűi meglehetősen egyenetlen, megviselt benyomást keltenek. A kedvezőtlen hatást a „táncoló” betűkből álló sorok csak fokozzák. A legfeltűnőbb a német nyelvben elengedhetetlen „w” betű hiánya, amelyet a nyomdász a kis kettes formájú „r” és a „v” betű összerakásával igyekezett pótolni. E primitivitás és az azonosítás meghiúsulása arra utal, hogy a kis röplapot aligha valamilyen már ismert németországi műhelyben állították elő, hanem ezzel az egészen kis és hiányos készlettel alkalmi vállalkozás formájában a nyomdatörténetben ma ismeretlen személy próbálkozott. Miután a magyarországi beszámoló nürnbergi kereskedők elmondásán alapult, a metszet gyakorlott mester munkájának tűnik, ráadásul az egyetlen ismert példányt is azóta ebben a városban őrzik, nagy a valószínűsége, hogy azt ott valamilyen nem hivatásos módon tevékenykedő kis műhelyben állították elő. Más terméke ennek eddig nem került bibliográfiai regisztrálásra.

⁸ BARTA GÁBOR — FEKETE NAGY Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Bp. 1973.

⁹ Nagyon köszönöm ezzel kapcsolatos, segítőkész fáradozásait a következőknek: Vera SACK (UB Freiburg i. Br.), Helmut CLAUS (FLB Gotha) és Ulrich KOPP (HAB Wolfenbüttel).

A betűtípus 15. századi használata sem mutatható ki sem Németországból, de egész Európából sem. Pedig a legkézenfekvőbb megoldás az lett volna, hogy valamelyik nyomda korábban lekopatott betűkészlete került később valakihez, aki nem dolgozott azzal rendszeresen. Talán ez volt az első (és utolsó) kísérlete.

A fentiekben tárgyalt röplap egyetlen példányát a nürnbergi Scheurl-könyvtár egyik negyedréte alakú, korabeli fatáblás félbőr kötésben fennmaradt darabja őrzi, amelynek külső metszésére a 370, az alsóra pedig a 433 számot írták. Ez a megjelölés a neves humanista, Christoph (II.) Scheurl (1481–1542) könyvtárának jellemzője, ahol is a legmagasabb sorszám 605 volt. A könyvek többsége ma is ugyanennek a családnak tulajdonában túlélte a második világháborút.

Maga Christoph Scheurl rendkívül széleskörű műveltséggel és érdeklődéssel rendelkezett; jogi, filozófiai és teológiai tanulmányai mellett a történelemmel is behatóan foglalkozott. Ennek keretében kora történéseiről is rendszeresen tájékozódott.¹⁰ A hírek közreadásának akkor legfejlettebb formája a „Neue Zeitung” volt. Scheurl ezek összeállításából alaposan kivette részét, így „az újkor első újságrójának” is nevezhető.¹¹ Tevékenységéhez felhasznált minden hírforrást: a városok és országok között közlekedő emberektől szóban előadottaktól a nyomtatott rölapokig. Így egyrészt sok ezer hírt tartalmazó föliánsok,¹² másrészt a korabeli eseményekről szóló nyomtatott tudósításokat magukban foglaló gyűjtőkötetek maradtak utána.¹³ Az utóbbiak egyike a fent leírt is, amelyben összesen 14 különböző, 1499 és 1518 között Németországban készült kis terjedelmű, többségében korabeli eseményekről szóló beszámolót tartalmazó nyomtatványt kötöttek egybe. Sorrendben közülük az ötödik a most ismertetett röplap. Közvetlenül ezt követi az 1514. évi magyarországi parasztháborúról szóló másik, már korábbról ismert beszámoló egyik nürnbergi kiadásának¹⁴ példánya.

BORSA GEDEON

Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről. Oláh Miklós esztergomi érsek (†1568) könyvtáráról a születésének 500. évfordulójára rendezett kolozsvári konferencián előadást tartottam.¹ Nem sokkal korábban jelent meg Fodor István *Oláh Miklós Hungariája – Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulmányai* című könyve.² A kötet állításai és hiányai arra késztettek, hogy átnézzem a Magyar Országos Levéltár Oláh Miklósról vonatkozó anyagát.³ Ott akadt kezembe az alább ismertetendő levél.

1559. szeptember 16-án kelt levelében az érsek meghagyta unokaöccsének, Oláhcsászár Miklósnak, hogy Mihály nevű lánzséri káplánjának három-négy, prédikálásához használható könyvet – az elhunyt

¹⁰ Archiv für Geschichte des Buchwesens 10 (1970) 371.

¹¹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Flugblatt und Zeitung*. Berlin, 1922. 172.

¹² Ennek a gyűjtésnek egyik mozgatója Scheurlnak az a terve volt, hogy kora jelentős szakaszának, az 1511 és 1528 közötti évek európai történéseit az általa tervezett könyvben foglalja majd össze. Ennek első szakasza – az 1521. évvel bezárólag – kéziratban el is készült, de megjelentetni nem tudta. A magyarországi parasztháborúról szóló kéziratot tudósítások és azoknak e kiadásra előkészített összefoglalásának közreadására az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvében kerül sor.

¹³ SCHOTTENLOHER (l. a 11. sz. jegyzetet) 178.

¹⁴ MKsz 1984. 25. IV. sz.

¹ SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról* [Fennmaradt kötetek jegyzékével]. Sajtó alatt.

² Bp. 1990. (Humanizmus és reformáció 17.)

³ P 184, Oláh család levéltára; P 108, Oláh család levéltára az Esterházy család levéltárában.

csanádi püspök Lakompakon lévő könyvei közül – kirografált elismervény ellenében adjon kölcsön. A könyvek címeit pontosan jegyezze fel.⁴

A lánzséri kápolna könyvtáráról végrendeletében is megemlékezett az érsek.⁵ Az *Ordo et ritus ecclesiae Strigoniensis* (Bécs, 1560) címmel kiadott kötetet még életében elküldte ugyanoda.⁶

Lánzsér (és Lakompak) ebben az időben Oláh-birtok volt. Az érsek két lánytestvére, Orsolya és Ilona, továbbá Orsolya fia, Oláhcsászár Miklós és annak felesége, Zluny Anna éltek itt.⁷ 1560. október elsején keltezte az érsek Lánzsér várbirtok rendtartását, melyben a birtokon lakókat az igaz katolikus hit és az egyházhoz való hűség megtartására inti. Egyúttal megengedi katolikus pap tartását, hogy az nekik szentmisét mutasson be, kiszolgáltassa a szentségeket és tanítsa őket. A pap kapjon illő bért, ruházatot és ételmet. Mindnyájan tiszteljék, amint illik. Az étkezési ülésrendben közvetlenül a családtagok után következik „Dominus Michael.”⁸

⁴ Magyar Országos Levéltár, P 184, II. 1. f. 63. – Oláh Miklós Oláhcsászár Miklósnak. Bécs, 1559. szeptember 16. Csak az aláírás autográf. A levél szövege:

Magnifice nobis sincere Dilecte.

Quum Michael ille Praesbiter, Capellanus noster, opus habeat, libris aliquibus, quibus in suis Concionibus utatur. Committimus tibi, ut ex illis Libris Reverendí quondam Episcopi Chýanadiensis, qui in Lachompach sunt, tres, vel quattuor illi concedas, ea tamen conditione, ut Ipse Chyrographum suum, ut pote: illos, iterum in tempore restituere debeat, dare teneatur. Secus non facturus. Datum Viennae. 16^a Septembris. Anno Domini MDLIX.

Strigoniensis etc.
manu propria

[P. S.] Librorum nomina annotes: ut quum rehabere uoles, scias qui fuerint.

[Címzés:] Magnifico Nicolao Olahchazar, Nepoti nostro, et Praefecto Arcis nostrae Lanser, etc.

Nobis sincere Dilecto.

⁵ A végrendelet 1562-ben kelt. Vö. MERÉNYI Lajos: *Oláh Miklós végrendelete* = Történelmi Tár 1896. 139–159. A könyvtárra vonatkozó részt l. még: CSONTOSI János: *Adalék Oláh Miklós könyvtárához* = MKsz 1883. 62–63.

⁶ Ma a győri Egyházmegyei Könyvtár őrzi a kötetet. Jelzete: R. II. 19.

⁷ A lánzséri urodalmat Oláh Miklós 1553-ban vásárolta meg. 1561-ben úgy intézkedett, hogy a birtok unokaöccsére, Oláhcsászár Miklósról szálljon. (PAYR Sándor: *A dunántúli ev. egyházkerület története*. I. Sopron, 1924. 34.) Oláh Ilonának végkielégítésül 1564-ben Sopronban vásárolt házat. Ő, Sopronban 1579-ben kelt végrendeletéből ítélve, evangélikussá vált. (HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. 2. köt. Bp. 1972. 712. nr. 8421. és PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek*. I. Sopron, 1910. 39.) Zluny Frangepán Anna Nádasdy Tamás nevelt lánya. Oláhcsászár Miklóssal 1560. január 21-én kötött házasságot. (Vö. Magyar Országos Levéltár, P 1314, Batthyány család levéltára, Missiles, nr. 34.399. Oláh Miklós meghívólevele Batthyány Kristófnak. Pozsony, 1559. dec. 8.)

⁸ Magyar Országos Levéltár, P 184, III. 2. A rendtartás Oláh Miklós sajátkezű javításaival és aláírásával maradt fenn. Egy részlete:

Ordo et modus tam intra, quam extra arcem Lanseer, ab omnibus ex mandato Reverendissimi Domini observandus et tenendus, qui constitutus est per Dominationem suam Reverendissimam prima die mensis Octobris. Anno Domini 1560.

...

Deinde quum ante omnia querendum sit regnum Dei, et cetera subsequentur, Deum timeant, et se invicem diligant. Nam qui se mutuo non amant, eos neque Deus charos habet, et post Deum neque Dominus Reverendissimus diligit. Preterea fidem illam, teneant, et observent, quam Sancta Mater Ecclesia (Que a Christo et eius Apostolis initium et originem habet, eotumque sequitur Doctrinam) ab antiquo observavit, et observandam precepit: et quam etiam dominus Reverendissimus observat. Neque sibi ipsis varias ac diversas in fide opiniones, aut hereses, et sectas imitandas proponant, que ab Eadem Sancta Matre Ecclesia damnatę, et explosę sunt. Quiaque enim aliam teneuerint religionem, aut fidem prae-

1561 őszén az érsek egy közelebről ismeretlen német nyelvű könyvet küld testvéreinek, Orsolyának és Ilonának.⁹

A levélben és az egy évvel későbbi rendtartásban szereplő Mihály azonos személy, a lánzséri kápolna papja lehetett. Sajnos nem sikerült vezetéknevét megállapítanunk.¹⁰ Azt viszont nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a levélben Bódy György csanádi püspök, egri administrator (†1557 végén vagy 1558 elején) könyveiről történik említés. Bódy Oláh Miklós javadalomigazolól felszólításainak eleget tett. 1556. szeptember 18-án a király a nemrég csanádi püspöknek kinevezett Bódyra bízta az egri püspökség irányítását is. Az adminisztrátorra való kinevezéskor Oláh érsekkel egyeztetett instrukcióban arra is felszólította, hogy a városokban lehetőség szerint személyesen prédikáljon. Halálakor hagyatékát a kamara számára foglalták le.¹¹ Könyvei, amelyek közt a levél szerint több prédikációs kötet volt, Oláh Miklóshoz jutottak.

Oláh Miklós a katolikus megújulás érdekében a tridenti zsinat szellemében kívánta meg a prédikálási kötelezettséget. A zsinat többször is foglalkozott a prédikálással. 1546. április 16-án (VI. ülés) a tiszta, világos, ősi hagyományt követő szentbeszédnek fontosságáról határoztak. Később, a XXIV. ülésen a főpapok prédikálási kötelezettségéről rendelkeztek. A zsinat dekrétumainak korai magyarországi megvalósulására példa tehát Bódy György kinevezési instrukciója és a hagyatékában maradt prédikációs kötetek megléte.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy boroszlói humanista magyar tárgyú költeményei. A tizenhatodik század végén Szilézia különféle szellemi áramlatok és kulturális hatások keresztjeződési pontja volt. Jóllehet a többnemzetiségű, s így természetes módon többnyelvű lakosság Habsburg-fennhatóság alatt állt, részben a lengyel királyság, részben a királyi Magyarország vonzáskörébe tartozott. Boroszló ezidőtájt olyan kiváló humanistáknak szolgált lakóhelyül, mint Dudith András, vagy Crato von Craffheim, a császár volt udvari orvosa. Itt született és életének nagyobb részét itt töltötte Andreas Calagius (1541–1609) is, a boroszlói humanista kör jellegzetes tagja, s a maga korában ünnepezt költője. Calagius apja még a szerény „Kalaga” névre hall-

ter illam quam Sancta Ecclesia Catholica tradit, et dominus Reverendissimus tenet, non sunt membra Christi, aut Ecclesię, sed hereticj. Dominus autem Reverendissimus veluti ecclesiasticus praelatus, tales hereticos, aut schismaticos, et eos qui vera fide deviarunt, Nullomodo pati, et tolerare, neque cum eis panem communicare, aut cibum sumere vult.

Mandat etiam dominus Reverendissimus ut domine sorores suę Dominam Annam Zlwny vestram Domini Nicolai, Deum timere, et ad veram, et Catholicam Religionem doceant, et non hereticam. Cui etiam Domine, Anne, Dominus Reverendissimus iubet, vt si vult sua filia esse, Catholicam fidem teneat, una cum ancillis suis.

Committit etiam Reverendissimus dominus, vt unum presbyterum Catholicum, non hereticum in arce teneant, qui dicat coram eis Missam, et eis, ac toti familię, Sacramenta ministret, doceatque eos. Is habeat in pecunijs solitum suum salarium, vestimentum et victum. teneantque eum omnes in honore, vti decet presbyterum. Cuius proventus postea id tempore ex decima allodiaturę aris augeri poterunt. Videndum tamen prius erit, quomodo se teneat, in servitiis divinis, quibusque moribus utatur.

Az ülésrend (In mensa Dominae Ursulae) uo.

⁹ Magyar Országos Levéltár, P 108, 84. cs. Rep. 12. X. nr. 902. Oláh Miklós Oláhcsászár Miklósnak, Bécs, 1561. október 19. ... Mittimus etiam libellum Germanicum pro matre tua et Helene sororibus nostris. Illud faciant semper Germanice coram eis legiforere[?], discantque et faciant que in eis sunt scripta.

¹⁰ Az 1579-ben tartott szombathelyi zsinaton a lánzséri urodalomból hét pap jelent meg. Közöttük volt Lánzsérről Lingván Mihály. (Vö. PAYR: *A dunántúli...* 35.) Valószínű, hogy ő lehetett a húsz évvel korábban Oláh Miklós által írt levélben és rendtartásban emlegetett pap.

¹¹ Bódyról l. JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökök története, 1552–1608.* Makó, 1935. 49–54. és SUGÁR István: *Az egri püspökök története.* Bp. 1984. 259–261.

gatott, ami lengyel eredetet sejtet, és szücsmester volt, de fiát nagy gonddal iskoláztatta, s 1568-ban, a boroszlói dögvész miatt Wittenbergbe küldte tanulni.¹ Innen Calagius csak 1547-ben tért vissza szűkebb pátriájába, s akkor is, mint a lengyel Tomicki család gyermekeinek nevelője. Több lengyel protestáns iskolában tanítóskodott, majd 1576-ban a boroszlói Szent Erzsébet iskolának lett tanára, ezt az állást egészen 1591-ig töltötte be. Később (1605–1606-ban) megint lengyel környéken, Kłodzkban tanított, de életét az Odera melletti Frankfurtban fejezte be.²

Calagius nem lehetett rossz pedagógus – volt tanítványai, mint például a lengyel Piotr Wężyk még évekkel később is szívesen emlegették, s igyekeztek támogatni. De a tanítás mellett Calagius verseket is írt, s ezekkel a latin nyelvű költeményekkel nem kis hírnévre tett szert, 1597-ben még a „koszorús költő” címet is megkapta Prágában.³ A latin mellett Calagius főleg németül beszélt, de a lengyelt is jól bírta és számos, nyugat-európai peregrinációra induló lengyel főúr az ő házában szállt meg Boroszlóban. Ami műveit illeti, azok száma igen nagy, az 1577-ben, Boroszlóban kiadott *Divo Rudolpho II. Romanorum Imperatori... Vratislaviam ingresso* című alkalmi verstől az Odera melletti Frankfurtban kinyomtatott *Epigrammatum... Centuriae Sex* című, először 1602-ben megjelent gyűjteményig. Calagius számos más alkalmi verset, elsősorban epitalámiumot és epitáfiumot is írt, latinra fordította Dávid király zsolttárait (Boroszló, 1607) és lengyel szöszedettel ellátott latin nyelvű könyvet is adott ki. Bár az Országos Széchényi Könyvtárban megtaláljuk Calagius több kiadványát,⁴ kutatóink mindeddig nem méltatták kellő figyelemre ezt a mozgékony és sokoldalú sziléziai humanistát, aki időnként magyar ügyekkel is foglalkozott, pontosabban verset írt fontosabb magyar személyiségekről, illetve hozzájuk.

Az első ilyen verset Calagius még Wittenbergben írta, ahol 1568. augusztus 15-én matrikulált. Pár évvel később, 1571. május 12-én jegyezte be nevét az egyetemi anyakönyvbe⁵ az a Johannes Cerasinus (Bistricien, Transylvanus), akihöz Calagius már epigrammái első könyvében szereplő verset intézett. Ennek a 16 soros versnek az *Officia Adolescentum ex I. Offic. Libro* címet adta és azt annak a „Cerasinus”-nak ajánlotta, akit eredetileg Kirschteinnek, vagy Kirschnernek hívhattak (a „cerasus” = cseresznye szóból) és aki az erdélyi Beszterce város szülőtte volt. A következő magyar tárgyú utalás egy, a boroszlói Georgius Faberhez intézett epigramma mottójában bukkan fel, amely szerint: „In Emblema Sambuci – „Quot capita, tot sensus”.⁶ Amiből csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Calagius is buzgó olvasója volt Zsámboki-Sambucus emblémagyűjteményének, a kor egyik nagy „sikerkönyvének”.

A következő, Magyarországról elszármazott, de már nemzetközi hírű személyiség, akit Calagius epigrammára méltat, Dudith András ex-püspök, császári tanácsos. Az epigrammák második könyvében olvasható két, 28 és 8 soros vers Dudith-hoz, *Magn. viro Andreae Dudith. Oratori consiliario(ue); Caes.*, illetve *Eidem* címmel; a boroszlói költő mindkettőt 1574 táján írhatta.⁷ A disztichonokban írt versek a költő mindenkor i hivatásával, szerepével foglalkoznak, s alighanem valamilyen beszélgetéshez kapcsolódnak, hiszen Calagius feltételezhetően személyes ismerőse volt Dudithnak – úgy tűnik, éppoly jól ismerte, mint más boroszlói humanistákat (Samuel Wolff, Daniel Rindfleisch), akikhez ugyancsak írt hosszabb-rövidebb latin verset. De 1598-ig kell várunk, míg Andreas Calagius érdeklődése tartósabban a magyarok, jobban mondva Erdély sorsa felé fordul. Ezt jelzi két epigrammája az *Epigrammatum... centuriae sex* negyedik könyvében. Mindkettő „hőse” az a Báthori Zsigmond, aki az 1598. április negyedikére Gyulafehérvárra összehívott országgyűlésen első ízben mondott le Erdély fejedelmi trónjáról.

¹ Henryk BARYCZ: *Slask w polskiej kulture umysłowej*. Katowice, 1979. 147.

² *i. m.* 155.

³ *Polski Słownik Biograficzny*. T. III. Kraków, 1937. 189.

⁴ Így az 1608-as *Melpomenes Buccina* c. epitalámiumot Esaias Jessensky házasságára, valamint a később méltatott *De Varadino... propugnacolo* c. művet.

⁵ *Album Academiae Vitebergensis*. Vol. II. (1560–1602). Halis, 1894. 195.

⁶ CALAGIUS: *Epigrammatum... Centuriae Sex*. Francofurti ad Oderam, 1602. 13.

⁷ Az *Epigrammatum...* következő, 62. lapján olvasható vers keltezése 1574.

Sigismundo Transylv. Principi, Vra-
tislaviam 16. Jun. An. 98. ingredi-
enti, nuncupatum, nor oblarum.

Quæ tibi nunc habitanda, Ducum fortissime, tanta est,

Tanta sit ô sancto Slesias orapete.

Cui frustum precer esse, rogas fortasse? Tibique

Esse Deo fasstum dante, plegam, precor.

Vt incensenda siet tua Transylvania Turcu,

Slesia presidio siet quoque nostra tuo.

Pallor? an hoc ipsum frons ardua spondet, honoraque

Oris, et armentu, celsior Orbe, tua?

Spondet id. Quid unto? Fidem sciat ipse juvenia

Fervor, et horum gloria, nota polo.

Quid, dedovint si fata tibi superesse, diuque

Hu sacrat. iocis reddere iura rear?

O tunc me non esse senem, cui frigida virtus,

Sed cui veva Virum vivida, visque, velim.

Vt tua digna cedris, ut Caesaris aëlia Radolphi

Fractaque Turcarum dicere cola queam.

Posse quidem, et quocumque velle foret tibi forte: Negatur

Sors sola. Hanc mutes æquum, erogam, tuum.

CORRECTIO.

Spes ea nostra quidem, nec sola, sed omnis, ab hoste

Qui Patriam salvam flagitat esse, fuit.

At dubie raptata Notis, evanuit aëre.

Sic res Principibus fidere, iura parum.

Absit id, infaustum omen, ut illa regina Forensis

His aliquid terris portet inieua roui.

Turbarum passim ante fatu. Largire quietem

Perpetue perpetuam cum Duci, magna DEVS.

Andreas Kalagius

**Üdvözlő vers, amelyet Zsigmondnak, Erdélyország fejedelmének
olvastam föl, midőn az Úr 1598. éve Szent Iván havának 16. napján
Pozsonyba érkezett**

*Ó, te vezérek legvitézebbike, kívánom, járd békével, boldogan a helyt,
ahol most megszállni fogsz, Szilézia földjén.*

*Netán érdezhelnéd, hogy miféle istenekhez könyörgök ezért?
Hát a minden kegyelmet adó Istenhez, hozzád és e tartományhoz
fohászodom,*

*hogy Erdélyed érintetlen légyen a törököktől,
és hogy Sziléziánk is megmaradjon oltalmad alatt.*

*Megvalna reményem? Hát nem ezt ígéri magas homlokod,
becsületes arcod, felhők fölé fellegvárkénti törő bölcsességed?*

*Hajh, de ezt ígéri! Hogy mi erre a bizonyosság? Bizonyosság rá ifjú
lelkessedésed és világszerte ismert, dicsó tetteid sora.*

*Hogy mire gondolok, hogy miféle szent jogok szállnának már végre vissza e földre,
hogyhá a sorsot lebírvá te kerekednél fölül?*

*Ó, akkor inkább azz óhajtanám, hogy bár ne lennék meglankadt izmú öreg,
hanem azt, hogy lennék férfiasan erős, egészséges,
hogy elmondhassam, szép termeted cédrushoz méltón magaslik föléljük,
megtörvén Rudolf császárt, s a török praktikáit.*

*Meglehet, így lesz, s tán én is megérem, csak maga
a sors tagadhatja meg ezt. Ha ezt kegyesen legyőzöd, híved leszek én is.*

KIIGAZÍTÁS

*Ebben nemcsak én reménykedtem, hanem mindazok is, akik
a haza üdvéért fohászokdtak,*

de amely tépetten már a vészes déli szélbe enyészett.

Így bíztunk fejedelminkben, de sajnós mindhiába.

*Remény nincs, s csak baljás jel, hogy romlott közállapotunk
nem hoz semmi újat már e tájra.*

*Már többfelé dől háborúság, mint dől eddig. Ó, nagy Isten,
nyújts felénk állandó fejedelemmel állandó békét!*

Latinból fordította Téglásy Imre.

DE SEVER
V A R A D I N O
H V N G A R I Æ

Propugnaculo,

STREXVE, NEC CITRA
DIVINUM AVXILIVM
ASSERTO.

M. ANDREAS CALAGIVS.

VRATISL.

Poëta Cæs. Laureatus.

PRAGÆ,

TYPIS M. DANIELIS ADAMI.

M. D. XCIX.

Jóllehet a kortársak közül senki sem értette pontosan Báthori Zsigmond első lemondásának indítékait,⁸ és mindenki úgy vélte, hogy alkalmatlan időben távozik Erdélyből, a fiatal fejedelem fejét ekkor még meglehetősen nimbusz és tisztelet övezte. Ezért amikor 1598. június 16-án, útban az oppelni hercegség felé megérkezett Boroszlóba, Calagius még lelkes versben köszöntötte. Ennek az üdvözlő versnek a címe: *Sigismundo Transylvano Principi, Vratislaviam 16 Iun. An. 98 ingredienti, noncupatum, non oblatum* és ezekkel a sorokkal kezdődik: „Quae tibi nunc habitanda, Ducum fortissime, tacta est / Tacta sit o fausto Slesias ora pede” (Ó legvitézebb herceg, az a vidék, ahol mostantól fogsz lakni, szerencsés Szilézia, melynek földjét taposod)⁹. Már ebből a versből is kiolvashatunk némi habozást, hogy helyesen tette-e Zsigmond, amikor az új török fenyegetés elől megszököve „elvbén” Rudolf császárnak adta át fejedelemségét (mielőtt még a császári segédcsapatok megérkezhettek volna Erdélybe) – ezt jelzik a költő kérdései. A második Zsigmondhoz intézett vers viszont, a *Correctio*, ami alighanem egy-két évvel később íródott, már pesszimistább hangvételű, az új „egyenetlenségre” és „zűrzavarra” utal, vagyis lényegében arra, hogy Báthori Zsigmond meg gondolatlansága rengeteg bajt hozott az erdélyiekre.¹⁰

Calagius érdeklődése Erdély iránt nem hanyatlik 1599-ben sem, amikor is újabb magyar tárgyú művel jelentkezik. Ez a *De Varadino Hungariae Propugnacolo, Strenue nec Citra Divinum Auxilium Asserto* (Váradnak, Magyarország védőbástyájának derekas, de isteni segítséggel elért megoltalmazásáról) című verses krónika. Az 1598-as váradai ostrom előtörténetéhez hozzátartozik, hogy éppen Báthori Zsigmond ügyes taktikai húzásai fordították a török fő haderejét először Arad és Csanád, majd később Várad felé, vagy ahogy Szamosközy mondja: „Zsigmond áltató szavaival Erdély feldúlásától távol tartotta... Mehmedet”.¹¹ Időt tehát feltétlenül nyert az időközben lemondott fejedelem ígérgetése, de a török sereg végül is Várad alá érkezett és szeptember 20/30-án ostromgyűrűbe fogta a várost és a várat. A sikertelen ostrom egészen november másodikáig tartott, ekkor a török, szokása szerint, feladta a hadműveleteket és elvonult a vár alól.

Ami a sziléziai költőt e hosszú vers írására készíthette, az a török elleni harc általános keresztény jelentőségén kívül a „sziléziai kapcsolat” lehetett, vagyis az, hogy a várost védő császári csapatokat részben egy magyar (Nyáry Pál) részben egy sziléziai (Melchior Rheder) vezette; mellettük a vár helyőrségének Király György volt a parancsnoka. Az ostrom történetének leírása közben Calagius a margón általában megnevezi a fontosabb események szereplőit, legyenek azok németek (Melchior Rotwicz, az ifjabb Godfried Rybisch), vagy magyarok (Pécsi Ferenc, Stepán István, Bornemissza Miklós). A sikertelen ostromot Calagius a vár védőinek hősiessége és elszántsága mellett (akik közül az asszonyok helytállását külön kiemeli) elsősorban az isteni gondviselésnek tulajdonítja. Ebben egyébként Szamosközy is egyetért vele, aki Mehmed pasa roppant, jól felszerelt seregének kudarcát nagyrészt a szokatlanul esős időjárásnak tudja be: a sok esőtől ugyanis sáros, latyakos lett a talaj és „a nehéz ágyúk... mozdulni sem tudtak a ragadós sárban”.¹² Igaz, hogy a továbbiakban az erdélyi történetíró még azt a szájról-szájra járó epizódot is említi, hogy az ostrom alatt Szent László bronzlova egyszer akkorát nyerített, hogy azt még a törökök is meghallották; de hathatós, ha úgy tetszik, isteni segítségnek épp elég volt a törököknek kedvezőtlen időjárás, ami megbénította seregük harcképességét.

Calagius e művének, a *De Varadino Hungariae Propugnacolo... Asserto*nak két kiadását ismerjük. A legnicai (liegnitzi) kiadás lapszámozása A2–B3, nyomdászának neve Sartorius és a kiadás éve 1599. Ez a kiadás van meg (App. H. 639 jelzet alatt) az Országos Széchényi Könyvtárnak, valamint a londoni British Librarynek. Ami a második, prágai kiadást illeti¹³ bár a sziléziai hercegnek szóló rövid ajánló vers és

⁸ Vö. SZAMOSKÖZY István: *Erdély története*. Bp. 1977. 91.

⁹ CALAGIUS: *Epigrammatum...* 13.

¹⁰ Uo. 138.

¹¹ SZAMOSKÖZY: *i. m.* 126.

¹² SZAMOSKÖZY: *i. m.* 149.

¹³ Én a varsói Biblioteka Narodowa példányát használtam, s nekik mondok köszönetet a kiadvány mikrofilmjéért. A Daniel Adam betűivel nyomtatott prágai kiadás egyébként még több más lengyelországi könyvtárban is megvan.

maga a költemény szövege azonos, ennek a kiadásnak a lapszámozása más: A2 és B3 után C és C2 következik, továbbá a szöveg utolsó lapján (a C2 hátlapján) az Úrnak való hálaadás („Victoria certe / Prima DEI est...”) és Rudolf császár éltetése („Vive / terrarum domino decus immortalis RUDOLPHO”) után még egy epigrammát olvashatunk. Ez a „Slesia, gesta equidem laudasti dicta tuorum...” kezdetű vers a szerző bőkezű patrónusainak, támogatóinak van ajánlva („Ad Patronos Clementissimos et liberalissimos, gratiarum actio Autoris”) és kelteztve is van: Prága, 1599 júniusa, amikor ezt a költeményt újra kiadták („cum Poema recuderetur”). Ez az egyetlen támpont, ami a Calagius-mű bibliográfiai pontosítását lehetővé teszi, s eszerint a legnicai kiadás már valamikor 1599 tavaszán napvilágot látott.

Andreas Calagiusnak Várad megvédéséről írt költeménye szokványos későhumanista alkalmi mű, bár verselése rutinos, hexameterei zökkenő nélkül peregnék, s nem bővelkednek mitológiai hasonlatokban. Ami némileg érdekessé teszi számunkra, az a rokonszenv, amivel a sziléziai költő a magyarokat kezeli. Báthori Zsigmondban, a fél Európa által magasztalt „törökverő hősből” ugyan csalódnia kellett, de legalább megénekelhetett egy még sokáig emlékezetes keresztény várvédelmet, egy olyan eseményt, ami ugyan nem tartozott a 15 éves háború legfontosabb hadműveletei közé, de amelyik megmutatta, hogy némi szerencsével igenis ellent lehet állni a töröknek, nem kell minden magyarországi várnak Eger sorsára jutnia. Ez volt különben talán az utolsó pillanat, amikor a Habsburg Birodalomban egy költő egyszerre lehetett császárhű és protestáns; a 17. század már olyan vallási konfliktusokkal terhes, amelyek a politikai lojalitás jellegét is átalakítják, átértelmezik.

GÖMÖRI GYÖRGY

Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról”. (Ki az RMK I 771 és RMK I 915 szerzője?

1645-ben jelent meg Gyulafehérvárott szerzője nevének feltüntetése nélkül *Az egész keresztényi vallásnak rövid fundamentomi*.¹ (A továbbiakban: *Rövid fundamentum*.) Mivel a címlap hátán olvasható, szöveg nélküli ajánlást Apafi Mihály intézte *Petki Barbarának... Apafi Györgynek meg hagyot özvedgyének... mint szerelmes anyjának*, Szabó Károly Apafi Mihály műveként írta le e kis könyvecskét, és az ő nyomán sokáig így tartotta számon a szakirodalom. Erősítette e feltételezést, hogy „*Az együgyű kegyes olvasóhoz*” címzett, Gyulafehérvárt 1645. júl. 1-jén kelt előszó alatt szintén Apafi Mihály neve olvasható.

Már Fazakas József is megállapította azonban, hogy Apafi aligha lehet e könyv szerzője: „Apafi tizenharmadik életévét sem töltötte még be, amikor e kiadvány megjelent, úgyhogy állítólagos szerzőségét téves értelmezésnek kell tulajdonítanunk. Apafi... sehol sem mondja..., hogy ő a szerzője a kis munkának. Az ajánlás és az előszó szignálása viszont arra mutat, hogy a kiadási költségeket minden bizonnyal az Apafi család viselte...”²

A nyomtatvány valójában három kisebb művet tartalmaz. Az A_{3a}–D_{5a} lapokat tölti ki a címadó munka „*Az egész keresztényi vallásnak fundamentomi*” (A továbbiakban: *Fundamentumok*). Ez két részben fejt ki mondanivalóját. Előbb röviden, kérdés-felelet formájában ismerteti a tárgyalandó hat „fundamentumot”, amelyek az „*Istenről*”, „*Az emberről*”, „*A Christusról*”, „*Az hitről*”, „*Az hitnek kereséséről*” és *Az embernek halála után való állapítjáról*” szólnak. A feleletek végén „*Szentírásbéli bizonyságok*” olvashatók. A második rész az „*Ezeknek az hat fundamentumoknak bővebb magyarázataja*” ugyancsak kérdés-felelet formájában, kátészerűen magyarázza a hit alapjait. Szövegét a lap szélén kísérik a szentírási bizonyító helyekre vonatkozó utalások.

A *Fundamentumok* önálló, világos, tömör s jól tanulható összefoglalása a református tanításnak. Könnyen felismerhető, hogy mondanivalóját alapjában a heidelbergi kátéra építi. A második és harmadik fundamentum például a káté két jellegzetes fejezetét foglalja össze, amelyeknek címei: „*Az embernek nya-*

¹ RMK I 771.

² FAZAKAS József: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1967. Budapest, 1969. 333.

valyásságos voltáról” és „Az embernek megszabadulásáról”.³ Így ír erről az előszó „a’ II. [fundamentum] az emberről [ti. vagyon] és az embernek az eset után való nyavalyás állapotjáról. A III. a’ Jesus Christusról a’ ki közköz ez nyavallyáságból való meg szabadulásban.”⁴

A címlapon is jelzett második munka, egy rövid traktátus a D_{5b}–D_{10b} lapokon olvasható. Ez szintén két fejezetet foglal magában: „A bűn miat meg sebesítettet sziveknek kétségbenesés ellen való vizgatalasi” és „A satannak ellenvetesi s azokra való feleleti a’ vizgatalásnak.” (A traktátus a továbbiakban: *Vigasztalások*)

A harmadik munka egy 10 levélből álló újabb „A’” füzetjelű ívet tesz ki. Címe: „Szent írásbeli erősségek es bizonságok, a’ melyek a’ pápistakot, Luther, Armimus és Ariusnak követőit ez következő rövid summákban világossan az hamisságról meg győzik.” (A továbbiakban: *Szentírásbeli erősségek*) E rész leginkább bibliai „locus-gyűjteménynek” nevezhető. Egy-egy vitatott, egy mondatban megfogalmazott hitcikkhez csoportosítva sorol fel bibliai hely-megjelöléseket, azok szövegének közlése nélkül. Például: „A Szentírásra mindennek kel tanítatni, és azt tudni s’ olvasni mindeneknek szükséges.”⁵ E tételt negyvenhat bibliai hely felsorolása követi. A gyűjtemény végén rövid figyelmeztetés szól az olvasóhoz: „Ved eszedbe”. Ennek keltje „Albea Juliae 1645. Aug. 16.” Az újrakezdődő füzetjelzésből és a dátumból világos, hogy e munkát utólag nyomtatták ki, és függeléként a korábban elkészült kettőhöz csatolták.

A *Szentírásbeli erősségek* később több ízben önállóan is megjelent. A váradi 1656. évi és a kolozsvári 1672. évi kiadások címe: „Menyország ki-nyittatott egyyetlen-egy szoros kapuja...”⁶ (A továbbiakban: *Menyország kapuja*) Belső címnek azonban megmaradt a *Szentírásbeli erősségek*. A tételek és a felsorolt locusok pedig 90 százalékban egyeznek az 1645. évi gyulafehérvári kiadással. A *Szentírásbeli erősségek* 41 tétele a *Menyország kapujában* 42-re van bővítve.

A *Menyország kapuját* Herepei János Apáczai Csere János művének tartotta.⁷ Érvelését elfogadta és megerősítette Bán Imre.⁸ Megállapításai nyomán pedig egy kéziratos másolatból Fekete Csaba Apáczai műveként ki is adta a locus-gyűjteményt.⁹

Herepei érvelésének alapjául Apáczainak egy sajátkezü könyvbejegyzése szolgált, amelyet a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának „B 56”-os jelzetű, Jacobus Brandmyllerus¹⁰ 1620–1622-ben nyomtatott műveit tartalmazó kolligátuma őriz. Ennek belső kötéstábláján Apáczai kezének írásával olvasható a fent idézett *Menyország kapuja* cím. Ezt egyetlen vonással aláhúzta Apáczai, alatta pedig ötven locus-megjelölést írt össze a következő hitcikk bizonyítására: „Az Bibliának először Sido Betükben annak utanna Görög nyelven kiadattatott könyvej a P. A. es E. által olly megirattatott In [Isten] ijeje, ki csak egyedül magan a K. igaz vallasnak es az kegyes eletnek megh czalhatatlan regulaja.”¹¹

Az Apáczai által összeírt ötven locusnak ugyan tartalmilag semmi kapcsolata sincs a nyomtatott *Menyország kapujával*, de „képtelenség csak elgondolni is, hogy két különböző szerző ugyanazon hosszadalmas című, de egészen eltérő szövegű munkát készítsen.” – írja Herepei,¹² aki szerint a bejegyzés volt

³ Vö.: RMNy 909.

⁴ RMK I 771 A_{2a} pag.

⁵ RMK I 771 A_{1a} pag., függelék.

⁶ RMK I 915 és RMK I 1130.

⁷ HEREPEI János: *Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz* = ItK 1964. 478–482.; és HEREPEI János: *Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája* = Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei. Szerkesztette KESERŰ Bálint. Budapest–Szeged, 1966. 480–488. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.)

⁸ BÁN Imre: *Megjegyzések Herepei Jánosnak Apáczai ismeretlen műveiről szóló közleményéhez* = ItK 1964: 483.

⁹ *Meny ország ki nyittatott Edgyetlen-egy szoros kapuja*. Szövegét sajtó alá rendezte és magyarázta FEKETE Csaba. In: *Apáczai Csere János 1625–1659*. Szerkesztette KIRÁLY László. Bp. 1975. 63–90. (Studia et acta ecclesiastica. Nova series I.)

¹⁰ Jacobus Brandmyllerus (1565–1629), bázeli prédikátor.

¹¹ A bejegyzésről készült fényképet l. FEKETE Csaba: *i. m.* 89.

¹² ItK 1964. 481.

az első tervezet, amelyből Apáczai a *Menyország kapuja* gondolatot kiformalta. Később érvelését kiegészítette azzal, hogy Apáczai 1658-ban Váradon kiadott *De mente humana* című disputációjának néhány témája azonos a *Menyország kapujának* néhány témájával.¹³

Bán Imre hozzáfűzte ehhez, hogy a följegyzéssel Apáczai valószínűleg az 1653 karácsonya előtt tartott nyilvános hitvitájára készült, amelyet „az istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, római katolikusok, luteránusok, socinianusok, arminianusok és anabaptisták ellen” tartott.¹⁴

Sem Herepeinek, sem Bán Imrének, sem Fekete Csabának nem lehetett azonban tudomása arról, hogy az általuk Apáczainak tulajdonított munka, igaz még a *Menyország kapuja* cím nélkül, de a későbbi kiadásokkal gyakorlatilag teljesen egyező tartalommal már 1645 augusztusában napvilágot látott. A *Rövid fundamentum* függelékeként megbújó *Szentírásbeli erősségekre* annak bibliográfiai feltáratlansága miatt természetesen nem figyelhetek föl.) Apáczai azonban 1645-ben nem egészen húszévesen még a gyulafehérvári főiskola hallgatója volt. Önálló művei csak 1651-től, németalföldi tanuló évei idején kezdtek megjelenni. A bejegyzést tartalmazó Brandmyllerus-kötet sem volt még tulajdonában, hiszen ezt 1648 után külföldön vásárolta.¹⁵ Apáczai tehát Apafihoz hasonlóan életkora és a bejegyzés megalapozottan 1651–1653-ra helyezhető keletkezése folytán kizárható a lehetséges szerzők közül.

Kérdéses azonban, hogyan adhatott a maga kézírásos locus-gyűjteményének 1653-ban az 1656. évi váradi kiadásával olyan azonos címet, amely az 1645. évi gyulafehérvári kiadásban még nem szerepel. Több megoldás is lehetséges. Elképzelhető, hogy a *Menyország kapuja* cím valóban Apáczaitól származik.¹⁶ Sokkal valószínűbb azonban, hogy 1653-ban Apáczai már ismerhetett olyan kiadást, amely a *Menyország kapuja* címet viselte. Az 1656. évi váradi kinyomtatás címlapján ugyanis az olvasható, hogy „most újonnan az együgyűvékért kibocsátatott.”¹⁷ Fazakas József ismertette a *Szentírásbeli erősségekre* azt a négy leveles töredékét, amelyeket egy 1648. évi wittenbergi nyomtatvány kötetstáblájából áztattak ki, s amely nyomdai anyagának tanúsága szerint az 1640-es évek derekán, feltételezhetően 1646-ban vagy 1647-ben jelent meg Gyulafehérvárott.¹⁸ A töredékről nem állapítható meg, hogy önállóan nyomtatták-e ki, vagy ismét a *Rövid fundamentum* függelékeként, de a váradi kiadás címlapjának idézett megjegyzése azt valószínűsíti, hogy önálló munka volt, amely már bizonyára a *Menyország kapuja* címet viselte. Feltehető tehát, hogy Apáczai az általa is ismert munka címét írta először föl, mikor anyagot gyűjtött a tervezett hitvitára, amelyben minden bizonnyal erősen támaszkodhatott e korábban megjelent munkára is. Apáczai locus-gyűjteménye tehát nem tekinthető a *Menyország kapuja* előzményének, kiindulópontjának, hanem Apáczainak ehhez írt utólagos kiegészítésének kell tartani.

A *Rövid fundamentum* színvonalából arra lehet következtetni, hogy szerzője, összeállítója érett, kiforrott személyiség. Az egész munka felépítése, szerkesztése föltűnően egyezik Keresztúri Pál 1638-ban Gyulafehérvárott kinyomtatott *Csecsemő keresztyén* című kiadványával.¹⁹ Az első tanító rész, a *Fundamentumok* kérdve kifejtő módszere, és a Heidelbergi Kátéra épített teológiája rokonítható a *Csecsemő keresztyén* első részével: A keresztyéni vallásról való catechismus, majd szintén a Heidelbergai Catechismusnak rendi szerintel, amely szintén a Heidelbergi Kátéra alapozva fejt ki kérdés-felelet formában egyéni színezetű orthodox nézeteket.²⁰

¹³ Adattár II. 485. (l. a 7. sz. jegyzetet).

¹⁴ IiK 1964.: 483. és BÀN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 419.

¹⁵ Herepei megállapítása Adattár II. 483. (l. a 7. sz. jegyzetet).

¹⁶ Apáczai sajtókezű bejegyzése természetesen teljes bizonyossággal nem datálható, így elképzelhető, hogy 1656 után keletkezett, de ez a lehetőség valószínűtlen.

¹⁷ RMK I 915.

¹⁸ FAZAKAS József: *i. m.* 333–334. és 339. A nyomdai anyag datálása V. ECSEDY Judit szóbeli közlése alapján.

¹⁹ RMK I 678, latin nyelvű változata *Christianus lactens*. Gyulafehérvár, 1678. RMK II 508.

²⁰ CZEGLÉDY Sándor: *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig*. In: *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. Szerkesztette BARTHA Tibor. Bp. 1965. 133–134. (Studia et acta ecclesiastica I.)

A *Szentírásbeli erősségek a Csecsemő keresztyén* második részével, *A vallás dolgában való vetélkedő kérdésekkel* állítható párhuzamba, amely a *Szentírásbeli erősségek*hez hasonlóan vitatkozás céljából össze-szerkesztett bibliai idézeteket tartalmaz. A különbség csupán annyi, hogy a *Csecsemő keresztyén*ben az idézetek szövegét is közli Keresztúri, s itt-ott a maga következtetéseit is beleszővi a bizonyításba. Keresztúri két-háromezer bibliai idézetből álló tematikus „locus-gyűjteményéről”, amelynek nasználatát a mes-ter „localis memoria” elnevezéssel száz aranyon tanította, Bethlen Miklós is megemlékezik.²¹

A *Rövid fundamentum* középső részének, a *Vigasztalásoknak* témája pedig pontosan megegyezik Keresztúri 1645-ben kiadott imádságoskönyvének, a *Mennyei társalkodásnak* a témájával. Ez utóbbiban *Az Isten* vigasztalja „a’ meg-térő s bünein kesergő, alázatos kegyes” hívét.²²

A *Mennyei társalkodás* 1645. évi kiadását nem tartotta eddig nyilván a bibliográfiai szakirodalom, de megjelenése bizonyosnak tekinthető második, 1726. évi kolozsvári kiadásának címe alapján: „*Mennyei társalkodás... A’ mellyet egynehány felelgetésekben bé-summált volt... Kereszturi Pál 1645-ben. Most pedig másodsor ki-nyomtatattott.*” Az 1645-ös évszámot és Keresztúrinak Báthory Zsófiához intézett ajánlását megőrizte az imádságoskönyvnek későbbi több mint tíz 18–19. századi kiadása is.

A *Csecsemő keresztyént* Keresztúri a Rákóczi-fiúk, az ifjabb György és Zsigmond konfirmációi viz-gájára állította össze. Feltételezhető, hogy hasonló kiadvánnyal akarták emlékeztetést tenni Apafi kon-firmációját. Apafi naplójának tanúsága szerint 1645 májusáig tanult Gyulafehérvárott Pápai Imre keze alatt.²³ Életkora alapján azonban bizonyos, hogy nem a kollégium, hanem az udvari skóla neveltje volt, miként a Rákóczi-fiúk is. Keresztúri pedig – Zoványi Jenő megállapítása szerint²⁴ – az ifjabb Rákóczi György udvari papjaként 1645-ben még részt vett a gyulafehérvári udvari iskola munkájában. A fentiek alapján megalapozottan feltételezhető, hogy ő volt a *Rövid fundamentum* és annak később *Menyország kapuja* címmel ismertté vált függeléke szerzője és szerkesztője.

Magyarázatot kell még adni a névtelen megjelentetésre. Heves polémiát robbantott ki már a *Cse-csemő keresztyén* megjelenése is (1638). Hajnal Mátyás *Kített czégér* című művével válaszolt rá (Pozsony 1640)²⁵, amit Keresztúri viszontválasza követett, a *Fel-sördült keresztyén* (Várad 1641).²⁶

1642-ben pedig kifejezetten kínos ügybe keveredett Keresztúri. Széchényi György esztergomi kano-nok, a későbbi érsek durva hangú pamfletben támadta meg a Lórántffy Zsuzsanna által bibliai citátumok-ból összeállított református hitvallást, a *Mózes és a prófétákat* (Gyulafehérvár, 1641).²⁷ Rákóczi György diplomáciai úton követelt elégtételt, ám időközben Keresztúri hasonlóan durva hangon felelt Széché-nyinek *Talio* címmel. Írása kerestezte Rákóczi diplomáciai akcióját. Az ügyet végül is III. Ferdinánd és Rákóczi megállapodása zárta le. Mindkét mű összes példányát összegyűjtötték és megsemmisítették Er-délyben és a királyi Magyarországon egyaránt. Kölcsönösen követelték a szerzők megbüntetését is.²⁸ Bár erre valószínűleg nem került sor, a történetek megfelelően indokolják, miért nem volt tanácsos Keresztú-rinak a saját neve alatt bocsátani ki egy polémikus részeket is tartalmazó írást. A névtelen megjelentetés tehát megintcsak az ő szerzősége mellett szól.

HELTAI JÁNOS

²¹ *Bethlen Miklós önéletrajzírása.* Sajtó alá rendezte V. WINDISCH Éva. Bp. 1955. I k. 153–154. (Ma-gyar Századok)

²² KERESZTÚRI Pál: *Mennyei társalkodás.* Kolozsvár, 1726. 1. pag.

²³ Erdélyi Múzeum 1900: 83, Tóth Ernő.

²⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Szerkesztette: LADÁNYI Sán-dor. Bp. 1977. 309.

²⁵ RMK I 704.

²⁶ RMK I 722.

²⁷ RMK I 716.

²⁸ Az 1642. évi irodalmi per szétszórt forrásközlések alapján ismert. A fontosabbak: REIZNER Já-nos: *III. Ferdinánd király rendelete magyar könyvek elkobzásáról 1642-ből* = MKsz 1881. 222–226.; SZI-LÁGYI Sándor: *Adatok az 1640–1642-iki irodalmi per történetéhez* = MKsz 1883. 249–257.; ILLÉSY János: *Nova Transylvania. Talio* = MKsz 1891. 220–231.

Sigmund von Birken magyar kapcsolatai. A Magyarországgal foglalkozó 17. századi német irodalom legkedveltebb műfaja az útleíró, illetve földrajzi irodalom. (A két fogalom a gyakorlatban nehezen választható el egymástól, a modern feldolgozások nem is vállalkoznak rá.)¹ Az egyik többször is kiadott, és fordításokban is megjelent leírás Sigmund von Birken nevéhez fűződik és először 1664-ben jelent meg Nürnbergben *Der Donau-Strand* címmel.² Sigmund von Birkenről magyarul szinte említés sem történik, munkásságával viszont gazdag német nyelvű szakirodalom foglalkozik, lévén a szerző a német barokk egyik – sok műfajban alkotó – jelentős szervező egyénisége.³ Birken magyar kapcsolatai sem korlátozhatók az említett kötet megírására, bár az összegyűjtött adatok meglehetősen sok megoldatlan kérdést hagynak maguk után.

Sigmund von Birken, aki Betulius néven is ismert, 1626-ban született a csehországi Eger folyó mellett Wildensteinben és 1681-ben halt meg Nürnbergben. 1643 és 1645 között Jenában jogot és teológiát tanult, 1645-től Wolfenbüttelben Anton Ulrich herceg nevelőjeként működött. Élete nagy részében szabad foglalkozású íróként tevékenykedett Nürnbergben, Floridan néven aktív tagja volt a Philipp Harsdörffer által alapított írói társaságnak, a *Löblicher Hirten- und Blumenorden an der Pegnitz* (Dicső Pásztor- és Virágrend a Pegnitz mentén) nevezetű költőiskolának.⁴ Harsdörffer javaslatára veszi fel tagjai közé a *Deutschgesinnte Gesellschaft*, a *Fruchtbringende Gesellschaft*nek Erwachsene néven 1658 óta tagja. 1657 és 1660 között Bayreuth-ban élt, majd a pegnitz-i *Blumenorden* választotta elöljárójává. Életéről rendkívül értékes, ám sok rejtélyt tartalmazó forrás áll a kutatók rendelkezésére. Fennmaradt ugyanis Birken részletes, tényközlésekben és szubjektív megjegyzésekben egyaránt gazdag naplója, amelynek kiadása minden hibája ellenére a barokk irodalomtörténetírás valódi szenzációjaként hatott.⁵ A magyar kapcsolatok feltárásakor elsősorban ebből a naplóból kell kiindulnunk, ugyanis a névmutatóban találunk néhány magyar nevet, és a szöveg is rejt a sajtó alá rendező által fel nem tárt érdekességeket.

A leggyakrabban előforduló magyar név gróf Nádasdy Ferencé. Erre a kapcsolatra a hazai művészet-történetírás már felfigyelt, legújabbban Rózsa György foglalkozott vele a *Mausoleum* facsimile-kiadását

¹ L. HARBSMEIER, Michael: *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*. In: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*. Wolfenbüttel, 1982. 1–31.; *Reiseliteratur und Geographica in der Eutiner Landesbibliothek*. Hrsg. von Wolfgang GRIEP. Eutin, 1990. XI–XII.

² Az általam használt példány a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek tulajdona, jelzete Cd 22. Változatlan szövegű kiadása megjelent 1665-ben Nürnbergben (Cd 23), bővített kiadásai: *Der Vermehrte Donau-Strand*. Nürnberg, 1684. (Cd 24/1); *Neu-vermehrter Donau-Strand*. Nürnberg, 1690. (Cd 25), Nürnberg, 1715 körül (Cd 21). Olasz fordítása: *L'origine del Danubio*. Venetia, 1684. (Cd 26).

³ HALÁSZ Előd: *A német irodalom története*. 1–2. Bp. 1971. c. monográfiájában csupán egy felsorolás erejéig foglalkozik vele (204.), a *Világirodalmi Lexikon* 1. kötetében Vizkelety András írt rövid életrajzot. Bp. 1970. 941–942.

⁴ A Birkenre vonatkozó legfontosabb szakirodalom bibliográfiáját l. PYRITZ: *Bibliographie zur deutschen Literaturgeschichte des Barockzeitalters*. Bern, 1985. 69–72.; életrajzának rövid összefoglalása Hellmut ROSENFELD cikkére támaszkodik: *Neue Deutsche Biographie* Bd. 2. Berlin, 1955. 256–257.; A Birken-kutatás (még mindig) időszerű feladatairól l. GARBER, Klaus: *Sigmund von Birken: Städtischer Ordenspräsident und höfischer Dichter. Historisch-soziologischer Umriss seiner Gestalt, Analyse seines Nachlasses und Prolegomenon zur Edition seines Werkes*. In: *Sprachgesellschaften, Sozietäten, Dichtergruppen*. Hrsg. von Martin BIRCHER und Ferdinand van INGEN. Hamburg, 1978. 223–254. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung. Bd. 7.)

⁵ *Die Tagebücher des Sigmund von Birken*. Bearbeitet von Joachim KRÖLL. Bd. 1–2. Würzburg, 1971. S. 526., 566. Részletes kritikája: GARBER, Klaus: *Die Tagebücher von Birken, einige Erwägungen anlässlich ihrer Edition* = *Euphorion* 68 (1974). 88–96.

kísérő tanulmányában.⁶ A könyvművészeti remekként is számontartott kiadvány, amely – helytelenül – mint Nádasdy munkája szerepel a legtöbb nagy külföldi katalógusban, az uralkodókat ábrázoló metszetek mellett latin és német szöveget tartalmaz, és ennek a német szövegnek a névtelen fordítója Sigmund von Birken. Miután a *Mausoleum* Nürnbergben jelent meg, Birken naplójában a legtöbb megjegyzés nem Nádasdy személyére, hanem a mecénaturája eredményeképpen megjelentetett kiadvány nyomdai munkáira, Birken fordítói, korrigálói tevékenységére, a példányok elhelyezésére vonatkozik.⁷ Ismeretes ugyanakkor egy Nádasdytól származó levél is, amelyet még a 18. század közepén tettek közzé a *Blumenorden* tevékenységére vonatkozó dokumentumkötetben. Az *Amarantes* álnevű szerző, Johann Herdegen Birken műveinek felsorolása után a következőket írja:

„Der Herr von Birken hatte dieses Werk, welches der unglückselige Graf Franc. de Nadasti lateinisch in stilo lapidario geschrieben, und folgenden Titel führt: Mausoleum Regni Apostolici Regum & Ducum, in das teutsche übersetzt, es ist auch so gedruckt, daß die teutsche Übersetzung allezeit auf den lateinischen Vortrag folgt. Da ich das eigenhändige Schreiben des Autoris an unsern Seligen vor mir habe, so mag solches auch hier statt finden:

Wir haben Sein angenehmes Schreiben samt dem Einschluß zu recht erhalten, und selbigen ablesen lassen, sind zufrieden, daß der Herr also damit fortfahre, und das übrige auch ehestens vollende, und dem Endter zum Druck übergebe. Zu seiner mehrern Information dem Herrn dabey erinnernde, daß uns vor allen der jetzt gewöhnliche neuere Poetische Stilus fürnemlich beliebe. Wobey sich der Herr eines solchen moderaminis halten wird, daß Er an die lateinischen allusionen nicht gebunden seye, sondern derer zur teutschen Zierlichkeit dienenden sich gebrauche. Doch also daß ex serie historiarum nicht zu weit geschritten werde, das übrige seinem berühmten scharfsinnigen Ingenio committiret &c. Preßburg den 16. Jul. 1662.⁸

A kötet névmutatójában ugyan nem szerepel, de a figyelmes olvasó Zrínyi nevére is rábukkanhat a naplóban. Az 1664. március 13-i bejegyzéseknél olvashatjuk a következő csonka mondatot: „Der Serinischen Zug vermehret”. A sajtó alá rendező megkísérelte a megjegyzés magyarázatát: „Des österreichischen Feldherrn Serin Kriegstaten in Ungarn waren damals berühmt. Der Kalender *Deo Ter Optimo Maximo Honor et Gloria. Prognosis Astronomica... Auf das Jahr. M. DCLXIV.* von Christoph Lochner bringt sein Bild und Berichte aus seinem Heerzug in Ungarn, die möglicherweise von Birken stammen können”.⁹ Eltekintve attól, hogy Kröll osztrák hadvezérnek tartja Serin-t, az idézett naptárt illetően sajnos széleskörű könyvtári nyomozás sem vezetett eredményre. Ugyanakkor 1664. december 21-én is egy Zrínyivel kapcsolatos kalendáriumról szól a bejegyzés, ezúttal a nürnbergi Endter nyomda kiadásában: „*Cal[ender] 4B[at]t H[err] Endter eingespr[ochen] Serins Lied.*”¹⁰ Mivel közismert, hogy az alkalmi nyomtatványok között a kalendáriumok fennmaradási esélye meglehetősen kicsi, csak a szerencsében reménykedhetünk, hogy valahol rábukkan a kutatás Birken Zrínyi-verseit tartalmazó Lochner-vagy Endter-féle naptárakra.

A közelmúltban a szerencsés véletlenül túl a szisztematikus kutatás is meglepő eredményekkel gazdagította a német barokk irodalom e kiválóságára vonatkozó ismereteket. A *Neudrucke deutscher Literaturwerke* sorozatban tervezett Birken-összkiadás munkálatai közben sikerült John Roger Paasnak egy

⁶ *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni apostolici regum et primorum militantis Hungariae ducum. Nürnberg, 1664.* RÓZSA György tanulmányával. Bp. 1991. (BMHA, XXIV.); I. még: RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini* = ItK 1970. 466–478.

⁷ *Die Tagebücher.* I. 24, 101, 110, 129, 125, 169, 392.; II. 439.

⁸ [HERDEGEN, Johann] AMARANTES: *Historische Nachricht von deß löblichen Hirten- und Blumen-Ordens an der Pegnitz.* Nürnberg, 1744. 155–156.; I. még: SPAHR, B. L.: *The Archives of the Pegnesischer Blumenorden.* Berkeley and Los Angeles, 1960. 100.; A levelet Herdegen bevezető sorai nélkül közreadta TURÓCZI-TROSTLER József is, de némileg pontatlanul, ezért nem éreztelen ismét közölni. Az idézett közlésben ugyanis néhány apróbb eltérés mellett hiányzik a Birken befejező tevékenységére utaló félmondat is: I. T. T. J.: *Magyar elemek a XVII. század német irodalmában.* Temesvár, 1914. 24.

⁹ I. m. 110.

¹⁰ I. m. 148.

teljes kötetre való eddig ismeretlen Birken-verset közreadni.¹¹ A versek részben kéziratból, részben a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum régi nyomtatványai közül kerültek elő, és közreadójuk szerint többségük unikális alkalmi nyomtatvány. Ilyen, eddig ismeretlen magyar vonatkozású munka az a nürnbergi Felssecker-nyomtatvány is, amely Birken török tárgyú verseit tartalmazza. A rézmetszetű címlap szerint a mű címe: *Teutscher und Aus-/ländischer Helden / Wie auch / Türckischer Nider-/lagen, Kriegs- und / Siegs-Calendar.* / Nürnberg./ Verlegt von Feiß-/eker. Az allegorikus képeket, lovas csatajeleneteket ábrázoló címlapmetszeten ovális keretben négy portré is található: Im. Caes. Leopoldus, Sultan Achmet, Ludwig von Baden Generaliss, és Peter Graf von Serin. A versekben Mars, a Török, Németország, a Béke, a Viszály, az Államférfi, a Német bizalom és az Egyetértés szólal meg. A Török hangján lefordíthatatlan, Magyarországra vonatkozó szójáték is hangot kap: „Wardein das war dein/ ist mein.// Ungarn/ und vielleicht nit Ungern/ wird auch bald das meine seyn”.

Sigmund von Birken több magyar vonatkozású munka kiadásában és terjesztésében volt érdekelt. Naplójában az 1666-os évnél olvasható a következő bejegyzés: „H[err] Cramer u. H[err] Tröster, wegen des Siebenbürgischen Werkleins, bey mir Ley-Kauf gem[acht] u. getr[unken].” A sajtó alá rendező megjegyzése szerint itt két műről lehet szó: „Johann Tröster *Polnisches Adlernest, darinnen des Königreichs Polen Städte, Schlösser, Flüsse, Beschaffenheit und Historie bis auf 1665 beschrieben wird.* Nürnberg, 1666. Oder *Bedrängtes Dacien* Eine übersetzung des Grafen Bethlen, Nürnberg 1666.”¹² Nem lehet egyértelműen meghatározni, vajon a két munka közül, amelyek Birken kiadásában jelentek meg, a naplóbejegyzés melyikre vonatkozik. A *Polnisches Adlernest* c. Tröster-munka ugyanis tartalmazza Sigmund von Birken verses ajánlását, amelyet eredetileg Bethlen János Erdély-története számára készített.¹³ A Zürichben megtalált egyetlen példány alapján közreadott vers magyarzatában Horst Fassel megállapítja, hogy Birken ekkor még az Opitz-féle erdélyi német kontinuitás elvét vallotta és ennek találta meg kifejeződését Tröster munkáiban is. Ugyancsak Trösterrel folytatott beszélgetésre utal néhány nap múlva a következő bejegyzés: „Mit H[errn] Tröstern an der Siebenbürgischen Landch[arte].” Ebben az esetben Tröster *Das alt- und neuteuische Dacia* c. munkája számára készített térképről van szó.¹⁴

Ezek a mozaikszerű adatok előkészíteni látszanak azt az érdeklődést, amely Sigmund von Birken *Donau-Strand* megírásához vezethette. Azonban éppen itt nem szabad könnyelmű feltételezésekbe bocsátkoznunk és adatok híján megelőlegeznünk azt a megállapítást, hogy Birken járhatott is Magyarországon. Duna-könyvének első kiadásában ugyanis beszámol az írás körülményeiről is, az ajánlás patrónusának, Gottlieb von Windischgrätz római birodalmi grófnak szól, aki a Duna melletti Trautmansdorf birtokosa és éppen ezért könyvet kívánt iratni a Duna látivalóiról.¹⁵ Birken egyetlen subjektív megállapítása a leírásban egyedül Trautmansdorfra vonatkozik, az összes többi látínáló a korban erőteljesen virágzó német nyelvű földrajzi vagy útleíró irodalom nyelvére átdolgozása, összeollózása. Birken a korabeli

¹¹ *Unbekannte Gedichte und Lieder des Sigmund von Birken.* Chloe, Beihefte zum Daphnis, Bd. 11. Amsterdam–Atlanta, 1990. 394 S. 44 ill., Ismertetését l.: KREBS, Jean-Daniel: *La poésie de circonstance à l'honneur: les belles de Sigmund von Birken (1626–1681)* = *Etudes Germaniques*, 1991. 357–360.

¹² *I. m.* 190. A névmutató tévesen a szerző, BETHLEN János helyett BETHLEN Gáborra utal.

¹³ L. Ernst WAGNER bevezető tanulmányát TRÖSTER munkájának hasonló kiadásában: *Das alt- und neuteuische Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen.* Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1666. Köln–Wien, 1981. I–XIII.; A *Polnisches Adlernest* ajánlóverséről: FASSEL, Horst: *Sigmund von Birken und Siebenbürgen* = *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 5 (1978). 140–142.

¹⁴ *I. m.* 194.

¹⁵ Birken rendkívül gazdag levelezése fennmaradt ugyan, de mindmáig kiadatlan és az egyes részrepertóriumok sem nyújtanak biztos fogódzót. Csupán a szakirodalomra támaszkodva tételezhetjük fel, hogy a magyarországi kapcsolata és a *Donau-Strand* megírására vonatkozó adatok megtalálhatók a Gottlieb von Windischgrätz-cel folytatott levelezésben, amelyből 93 levél maradt fenn. Vö. GARBER, Klaus: *Private literarische Gebrauchsformen im 17. Jahrhundert: Autobiographika und Korrespondenz Sigmund von Birken.* In: *Briefe deutscher Barockautoren.* Hrsg. von Hans-Henrik KRUMMACHER. Hamburg, 1978. 107–138. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, Bd. 6.).

szokások szerint ritkán nevezi meg forrásait, elsősorban a klasszikus szerzőket, pl. Herodotost, Tacitust, Aristotelest, Strabont idézi. A későbbi, részben kortárs irodalomból Paul Hentzert, Philipp Cluverust és Martin Zeillert említi.¹⁶ Miután Birken a Duna teljes folyamát végigköveti, jól megfigyelhető, hogy a szerző a magyarországi városoknál sokkal kevesebb forrásra hivatkozik, mint a Duna melletti német, osztrák stb. városok esetében. Magyar szerzővel csak egyetlen esetben találkozunk, Kanizsa ostrománál Istvánfit idézi. A magyar források hiánya – véleményünk szerint – több feltételezést is megenged. A legegyszerűbb: Birken nem ismerte a magyar szerzőket. Ugyancsak feltételezhető, hogy Birken azt a látszatot akarta kelteni: mindent saját tapasztalata alapján írt, forrásra nem volt szüksége. Végül a legegyszerűbb megoldás: Birken jó tollú és ügyes kompilátor volt, az általa ismert német nyelvű geográfiai és történelmi irodalom elég volt ahhoz, hogy belőlük az eredetiség látszatával a kor legsikeresebb, mert legtöbb kiadást megért és legtöbb nyelvre lefordított útikönyvét hozza létre. A népszerűséghez hozzájárulhatott az is, hogy Birken művét az egyik legtöbbet foglalkoztatott rézmetsző, Johann Sandrart illusztrálta, és a kötet formailag is megfelelt a bedekker funkciójának.¹⁷

Jóllehet az információkat Birken az említett (és az elhallgatott) forrásokból meríthette, munkájának szerkezete teljesen eltér az ismert útleírásokról. A munka keletkezéséről pontos adataink vannak, mert az egyes városleírásoknál a „jelen való”, tehát az 1660–1664-es eseményekről beszél. A földrajzi leírásokat néha háttérbe szorítják a történelmi események, a mű végén pedig mintegy 40 oldalnyi *Kurz-verfasste Hungar- und Türkische Chronik* olvasható. Birken nem ragaszkodik a szigorú földrajzi realitásokhoz, munkájában olyan városok is szerepelnek, amelyeknek semmi közük a Dunához, viszont történelmük és a jelenidejű török harcok miatt érdeklődésre tarthatnak számot. A tematikus tartalommutató rendkívül jó áttekintést nyújt arról, szerzőnk milyen szempontok szerint tárgyalta a városokat, tájegységeket, és arról is képet kapunk, a kortárs olvasó érdeklődési köre milyen bedekker-használatot igényelt. A korabeli földrajzi irodalom mutatói csak alfabetikus sorrendet tartalmaznak, az igényesebb kiadványok legfeljebb a nevezetes történelmi személyiségekre utalnak. Birken tematikus jegyzéke – rövidítve – a következő témakörökre hívja fel olvasói figyelmét: keresztény városok és erődök Magyarországon, az eszéki híd, a Dunába ömlő folyók, a magyarországi királyok, a Duna melletti vásárhelyek, Ovidius sírja Magyarországon, Erdély provincia, Duna melletti városok, a Duna melletti fővárosok, a Dunába ömlő folyamok, török városok és erődök Magyarországon. A városnevek az olvasóközönség igényének megfelelően magyarul és németül is megtalálhatók.

A Birken és magyar kapcsolataival foglalkozó gyér irodalomban megoszlanak a vélemények arról, ki vagy mi inspirálta szerzőnket a magyarországi témákkal való foglalkozásra. Turóczi-Trostler József véleménye szerint: „A bécsi udvarral, az osztrák s föltehetőleg magyar nemességgel való érintkezése kelt a gáláns kor egyik ünnepezt precieux költőjében, Siegmund von Birkenben, érdeklődést Magyarország s a magyar tárgyak iránt.”¹⁸ Turóczi-Trostler is főleg a *Mausoleum*-fordítással foglalkozik, de idézi Birkennek az osztrák történelmet tárgyaló verses munkáiból a magyar történelmi személyiségekre vonatkozó szakaszokat is. Horst Helge Fassel és Klaus H. Schroeder tendenciózus tanulmánya messzebbre indítja gondolatmenetét, amikor a nürnbergi költői kört és az erdélyi emlékeit megörökítő Martin Opitzot is bevonja a vizsgálódásba. Tanulmányuk sok értékes párhuzama mellett ki kell emelni a céljukkal ellentétben álló és Birkenet megróvó „negatív” végkövetkeztetést: Birken mindig a magyar eseményekkel foglalkozik, „Temesvár és Lippa az ő számára magyar városok, Dosza [!] magyar forradalmár”.¹⁹

Az idézett, konkrét kapcsolatok mellett nem szabad azonban elfeledkeznünk arról sem, hogy az 1660-as évek eleje nemcsak Magyarország számára volt a török harcok miatt rendkívül jelentős korszak, hanem

¹⁶ RÓZSA György id. tanulmánya szerint Birken fő forrása Zeiller. Vö. RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini* = ItK 1970. 466–478.

¹⁷ *A Dunau-Strand* illusztrációiról és különböző kiadásairól l. RÓZSA György: *Budapest régi látképei*. Bp. 1963. 43/b–f, 43/h.

¹⁸ TURÓCZI-TROSTLER J.: *i. m.* 22.

¹⁹ FASSEL, Horst Helge – SCHROEDER, Klaus H.: *Das Rumänienbild bei Sigmund von Birken (1626–1681)* = Südost-Forschungen 31 (1972). 164–177.

az európai közvélemény – és főleg a német nyelven olvasó közönség is – érdeklődéssel fordult a keleti szomszédok felé. A török harcokban résztvevő német csapatok, a Magyarországra utazó német vagy osztrák előkelőségek igényelték az alapvető földrajzi, történelmi ismereteket és a német nyomdák egy része, pl. a nürnbergi Endter nyomda²⁰ felismerte a piac kívánságait. Sigmund von Birken, az írásából élő, termékeny szerző pedig tehetségét a főúri megrendelők és a fizető nyomdák szolgálatába állítva szállította azokat a műveket, amelyek a kor bestsellerjeivé váltak és több évtizedre meghatározták az európai magyarságképet.

NÉMETH S. KATALIN

Moerbeke Arisztotelész-fordítása a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban. Patachich Ádám kalocsai érsek 1781 és 1784 között több kéziratot Bécsből szerzett be (például 1782. április 29-én a Bibliotheca Penkeriana aukcióján). Ebben az időben vásárolhatta a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár egyik legértékesebb kéziratát, az úgynevezett Arisztotelész-kódexet (MS 380), melynek 15. századi tulajdonosa Johannes de Bachenstein volt. A kalocsai kódex első főlió rectóján ugyanis ez áll: *Illum textum donavit Magister Johannes de Bachenstein [facultati artium studii (19. századi kéz)] wyeny*. Személyét azonban még nem sikerült azonosítani, minthogy a bécsi egyetem magiszterei között nem szerepel, ám a hallgatók között kétszer is előfordul Pachenstein de Hallis névváltozatban (*Die Matrikel der Universität Wien*. I. 1377–1450. Lieferung, Graz–Köln 1954. 121. és 185.). 1418/1419 úgynevezett téli szemeszterére beiratkozott Johannes Pachenstein de Hallis (natio Austriae), valamint 1434-ben két Pachenstein is, Georgius és Johannes (natio Rensium). Nyilvánvaló, hogy a két Johannes nem lehet azonos személy, s valószínűleg az „osztrák” Johannes, aki később magiszteri fokozatot szerezhetett, lehetett az Arisztotelész-kódex tulajdonosa. Ismerünk egy harmadik Bachensteint is: *Jean de Bachenstein canon à Florence 1435*. (Vö. Ulysse Chevalier: *Répertoire des sources Historiques du Moyen Age*. New York, 1960. 2. köt. 2355.), aki szintén számításba jöhet.

A pergamen kódex Arisztotelésztől a *Metaphysicorum libri XIV*-t, *Libri Ethicorum*-ot és *Libri Politicorum*-ot, valamint a Pseudo-Arisztotelész *Libri de Causis*-t tartalmazza. A *Libri de Causis* kolofónja 1290-re datálja a kézirat másolását. Terjedelme és fűzetjelölése: 4 XII + 5 X + (X-1) + XII + VIII + (XIII-1) = 138 ff. Mérete: 300 × 230 mm. (Vö. Szelestei N. László: *Catalogi codicum, qui in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur*, 224.)

A *Metafizika* latin szövege az úgynevezett „nova translatio” (vö. Airstoteles Latinus, *Codices*, Pars Prior, 65–66.), amely Guillelmus de Moerbeke munkája, s amely egyben a középkor utolsó Arisztotelész: *Metafizika* latin fordítása. Ez az egyetlen olyan fordítás, mely mind a 14 könyvet tartalmazza, sőt a XI. (Kappa) könyvet is, amelyet eddig még nem fordítottak le latinra. Moerbeke 1260 előtt misszionáriusként görög földön tartózkodott, s itt tanult meg görögül. 1261-től a pápai udvarban gyóntató és káplán, ahol Szent Tamás hatására görög szerzők, mindenekelőtt Arisztotelész műveinek latin fordításán dolgozik. Ebből a korai fordítói periódusból (1260–1270) származik a *Metafizika* revíziója, illetve fordítása, melyet Szent Tamás is használt. Nagybbrészt ezt a fordítást kommentálja *Metafizika*-kommentárjában. A I–X és XII könyvek korábbi fordítását, a „translatio media”-t (vö. *Aristoteles Latinus*, Band XXV 2, *Translatio Anonyma*) görög eredetivel egybevetette és javította, a XI, XIII és XIV könyveket pedig maga fordította.

A szöveg több mint 200 kéziratban maradt fenn. A legtöbb kézirat egyetlen nagy családhoz, a párizsihoz tartozik, mivel az első, párizsi példányra vezethető vissza. Némelyek közvetlenül függenek ettől,

²⁰ OLDENBOURG, Friedrich, *Die Endter*. München–Berlin, 1911.; Az Endter-nyomda későbbi magyar kapcsolatairól l. BORSA Gedeon: *XVIII. századi magyar nyelvű ponyvanyomtatványok gyűjtőkötete Münchenben*. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére.) = OSZK Évkönyv 1981. 379–409.

más kéziratok viszont egy másodpéldánytól, mely az első példány másolata, s így szintén az eredeti első példány közvetett másolatai. Az eredeti példány elveszett, de a másodpéldány részletekben fennmaradt.

A kalocsai kézirat szövegének több részét kollacionálták (Aristoteles Latinus szerkesztősége, G. Vuillemin-Diem), mely bizonyítja, hogy a kalocsai szöveg az első párizsi példány (P¹) másolata, ámde nem közvetlenül erről másolták, hanem ennek másodpéldányáról. A szöveg Aristoteles Latinus XXV 3 kötetében 1994 végén jelenik meg: *Recensio et Translatio Guillelmi Moerbeke* címen, mely tartalmazza G. Vuillemin-Diem (bevezetője külön kötetben) szövegkritikai kutatásainak eredményeit.

BOROS ISTVÁN

Kőrösi Csoma göttingeni olvasmányai. Nyugati útlevelének láttatározása szerint¹ első tibetistánk 1816. április elejétől 1818. július végéig tartózkodott Göttingenben; az ottani világhírű Georg-August Egyetemen öt félévet hallgatott. Felvett tárgyairól kevés biztosat tudunk, mivel mindmáig nem sikerült megtalálni ezek igazolását, s szabványos „végbizonyítványa” nem tért ki rájuk. Az életrajzírók mégis előszeretettel vitatják napjainkig (vélt) professzorai hatását őshazakereső elhatározására, ázsiai útitervére. Csoma befolyásolásában, felkészülésében általában nagy fontosságot tulajdonítanak német nyelvű tanintézménye könyvtárának is, amelyet hozzáférhetősége és rendkívül gazdag, kitűnően választott anyaga miatt a maga nemében a kor legjobbjának tekinthetünk. Egy idő óta fenntartás nélkül elfogadják és reprodukálják kikölcsönzött olvasmányainak azt a lajstromát, amelyet 1942-ben Cholnoky Jenő közzétett.² S mivel ez viszonylag kevés művet tartalmaz, a hunok-magyarok eredetével ill. a Távol-Kelettel nem mutat összefüggést, és az első három beiratkozott szemeszter után érthetetlenül megszakad, tüzetesebben nem vizsgálják, hanem beérik a feltételezéssel; „... az őt érdeklő igazi szakmunkákat Kőrösi a könyvtárteremben lévő szabad polcokról kiemelve, a helyszínen tanulmányozhatta. [...] Az igazi dolgozószoba számára itt is az egyetem könyvtárának olvasóterme volt, ahol tudósi gyönyörűségében elrövedve vallatta az őt érdeklő forrásokat.”³

1991-ben már megcáfoltam ezt a hiedelmet:⁴ a Georg-August Universitát Csoma idejében hetente mindössze nyolc órát tartott nyitva: anyagát ez alatt csak szolgálatos segéderő közreműködésével, meglehetősen kényelmetlen pultokon, asztalokon tanulmányozhatták a tanárok, diákok és az erre feljogosított elismert, tanult személyek. (Kikölcsönözni is csupán akkor lehetett az erre fenntartott helyen egy szabályosan kitöltött oktávó szelvény ellenében. Nem főnemes hallgatóktól egy professzor jóátállítását is kérték. A keresést-választást katalógusok könnyítették meg.) Ezúttal az említett Cholnoky-féle listát szeretném helyesbíteni, ill. kiegészíteni és röviden jellemezni, majd arra a kérdésre választ adni: nem dolgozhatott-e Csoma egyetemén könyvtárosi kisegítőként?

Cholnoky Jenő göttingeni forrásaként Mortensenné úrnót ottani, hadbavonult földrajz-professzor kollégájának feleségét jelölte meg, aki „szíves volt kikeresni a könyvtár irattárából, hogy (Csoma) „milyen könyveket kölcsönzött ki”. Közlebbi támpontul megadhatta volna – de nem tette – a Georg-August Kézirattárában őrzött „Bibl. Arch. Ausleihregister B”-t (azaz a kölcsönzési napló diákoknak fenntar-

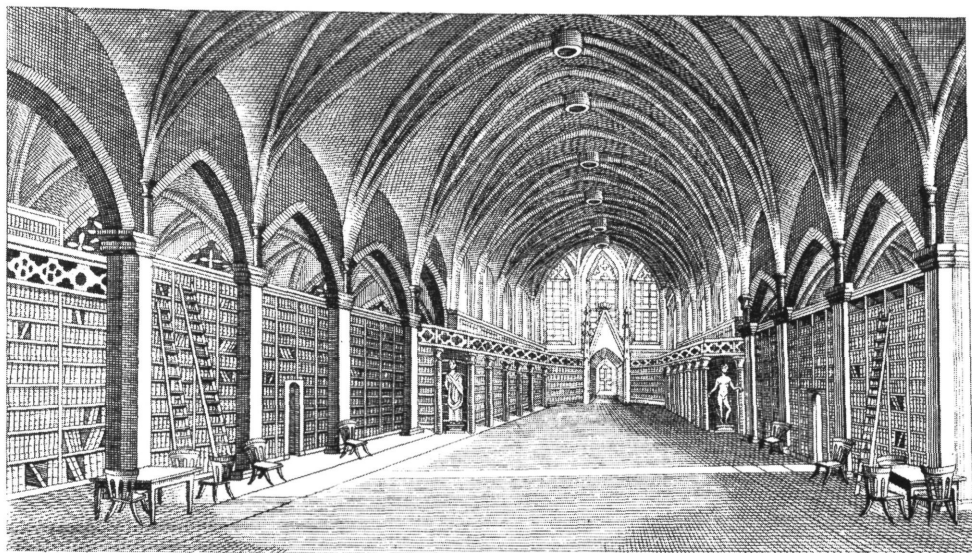
¹ L.: CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor nyugati útlevele* = Magyar Tudomány 1991. 11. 1389–1996.

² Vö. *Kőrösi Csoma Sándor Göttingenben* = Turán XXV. 1. 8–20. különösen 13–14.

³ CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, Kriterion, 1984. 53. L. továbbá: CSETRI Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Bukarest, Kriterion, 1979. 161–162; SZILÁGYI Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában*. Bp. Gondolat, 1987. 108–109.

⁴ L. *A könyvtáros Csoma göttingeni modellje*. III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Szeged, 1991. aug. 12–16.

tott) köteteit. Ezek több kézre valló, gót betűs, nem egyszer rövidített és vastagon áthúzott bejegyzéseit Dr. Christiane Kind-Doerne könyvtáros lekötelező segítségével⁵ átnézve, Kőrösi neve mellett az alábbi adatokat találtam.

Der Grosse Bibliotheks Saal zu Göttingen.

*Kőrösi Csoma bejegyzett kölcsönzései a Georg-August
Universität könyvtárának naplója szerint*

Jelmagyarázat: Ch-M = Cholnoky-Mortensen (l. szöveg)

* = Nem szerepel Ch-M listáján

+ = Más dátummal tünteti fel Ch-M

Sz = Szilágyi Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Bp., Szépirodalmi, 1984, 47–48.

GV = *Gesamt Verzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700–1910*. (Hilmar Schmuck & Willi Gorzny, KG: Saur, 1985)

K = A Georgia Augusta katalógusa

Sor- szám	Dátum	Szerző – cím Ha a rövidített bejegyzés érthetetlen, alkalmasint pontosított szerző és cím	Jelzet lap
--------------	-------	---	---------------

1816 tavaszi félév és nyár

1	ápr. 30	Nösselts Anweisung zur Bücherknnss [Nösselts Anweisung zur Kenntniss theologischer Bücher, Leipzig 1779. /Ch-M/]	31 r
2	" "	Stuhlmann, Hiob e. religiöses Gedicht [Stuhlmann, M. H., Hiob, ein 39 r religiöses Gedicht, aus dem Hebraischen übersetzt. 8. Ausg.; /K;/GV/]	
3	máj. 25+	Herder's ges Werke zur Rel 4	19 r
4	jún. 17+	Herders Werke zur Rel. und Theol. 5. 6	19 v

⁵ L. tőle témánkba vágó monográfiáját: *Die Niedersächsische Staat- und Universitätsbibliothek Göttingen*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986. különösképpen 88–93.

Sor- szám	Dátum	Szerző – cím Ha a rövidített bejegyzés érthetetlen, alkalmasint pontosított szerző és cím	Jelzet lap
5	jún.	22 Marmontel, oeuvres 11. 12	28 v
6	júl.	4 Fenelon, Dialogue des morts	
7 *	júl.	22 Marmontel oeuvres 13. 14.	29 v
8	aug.	9 Xenoph. Cyropaed, ed. Zeunii	48 r
9	aug.	13+ Florian Gonsalve de Cord. [Gonzalve de Cordou ou Grenade recon- quise.. Part 1. 2. Paris 1791. /Ch–M/]	
10	"	" Homers Odys v Voss 1793	21 r
11	"	" Homers Odys. ed Alter	"
12	"	" Marmontel Belisaire	30 r
13	"	" Zollikofers Predigten 5. 6. [Georg Joachim Zollikofer, Predigten 49 v 15 vols. Leipzig, 1798–1804 /GV/]	
14	"	27 Barthelemy voyage 1. 2.	7 r
15	"	" Marmontel Belisaire 17?7	30 v
<i>1816–1817 őszi-téli félév</i>			
16	szept.	17 Barthelemy voyage du jeune Anach. 3. 4. [Barthélemy: Voyage du jeune Anacharsis en Grèce 1788 /Ch–M/]	5 r
17	"	" Herders Geist der Hebr. Poes.	22 r
18 *	okt.	8 Barthelemy voyage du jeune An. 5. 6.	5 r
19	nov.	6+ Euripides tragoed. Ed Parson	15 r
20	"	" + Essay par Pindar [Essai sur Pindare, contenant une traduction de quel- ques Odes de ce poète, avec une analyse raisonnée et des notes his- toriques, poétiques et grammaticales par Mr. Vanvilliers à Paris, 1722; /K/]	"
21	"	" Pindari carmina ed Beck	42 v
22	"	20 Ammers [?] u. Barth. Journal	27 v
23	"	" Barthelemy voyage 1. 2.	6 v
24	"	" Mythologie des Indiennes 1.2	35 v
25	dec.	13 Le Sage, Gilblas 3. 4.	52 r
26	"	18 Voltaire histoire generale 3. 4.	59 v
27	"	24 Herders Geist der Hebr. Poesie	
28	"	" Voltaire histoire general 2	59 v
29 *	jan.	9 Villers influence de la revol. [Charles François Dominique de Villers: Essai sur l'esprit et l'influence de la réformation de Luther, Paris & Metz, 1804; /K/]	"
30	"	23+ Sophocle par Dupuy	53 v
31	"	" Vet. Testamentum 1653	58 r
32	febr.	3 Kants Religion 1793	30 v
33	"	" + Pindars Pyth. Hymn. u Gedichte [Phytische Siegeshymnen. Mit erkl. 44 r und kritischen Anmerkungen verdensch v. Fried. Gedike; /K/]	
34	"	12 Brumoy théâtre 1–2 = 1732	9 r
35 *	"	" Machiavelli Opere T 3. 1726	
36 *	"	18 Meiners Gesch. d. Rel. 2	38 v
37	"	25+ Brumoy theatres des Grecs 3–6	9 v

Sor- szám	Dátum	Szerző – cím Ha a rövidített bejegyzés érthetetlen, alkalmasint pontosított szerző és cím	Jelzet lap
38	"	" ⁺ Dante la Divina comedia 1555	14 v
39	"	" Euripides dram. ed. Zimm. T 3	
40 *	"	" Machiavelli Istoria Fiorent. 1537	39 r
41 *	márc.	4 Grothe?[Grätsch]?... olvashatatlan]	21 v
1817 tavaszi félév és nyár			
42	ápr.	19 Eichorn's Einleitung 1 [Historish-kritische Einleitung in das alte Testa- ment. 3. Ausgabe, 1805. /Ch-M/]	13 r
43 *	"	" Harmers observations on div. pass. [Thomas Harmer: Observations on 23 v divers passages of scripture grounded on and circumstances maintained in books of voyages & travels in the East, London, 1764; /K/]	
44 *	"	" Homers Ilias & Voss ed. 2	20 v
45	"	25 Annillon Histoire de la rev	1 r
46	"	" Schillers sämtliche Werke 1-2	44 r
47	máj.	13 Cramer Ital. Wörterbuch	8 v
48	"	" Herodotus ed. Schaefer 1800	21 r
49	"	" Herodote trad. p Larder 2	"
50 *	jún.	6 Eichorns Einleitung	13 r
51	"	" Eichorns Urgesch. v. Gabler	"
52	"	10 Bocaccio decamer. 1529	5 r
53	"	" Muratori della perfetta poes. [Lud. Ant. Muratori: Della perfetta Poe- sia Italiana. T. 1 & 2, Venezia, 1730. /Ch-M/]	32 v
54	"	19 Tasso Gierusalemme Lib 1768 [Torquato Tasso: La Gerusalemme libe- rata. T. 1-2. Parigi, 1768; /Ch-M/]	49 v
55 *	júl.	25 Denina rivoluzioni T. 1 [Carlo Denina: Rivoluzioni della Germania, T. 11 v 1-6 Firenze, 1804; /K/]	
56	aug.	19 ⁺ Robertson's history of Charles V. I [William Robertson: History of the 42 v reign of the Emperor Charles V. T. 1-3, London, 1769; /K/]	
57	szept.	3 Merle spanische Gramm.	34 v

A bemutatott 57 kikölcsönzés Cholnoky összegzésénél 19 kikéréssel több. Négy alkalommal – esetleg kiadváltoztatással – (12–15, 14–23, 17–27, 42–50) ismételt. Öt esetben több kötetes művek tételekre bontott elvitele (3–4, 5–7, 14–18, 26–28, 34–37) bővíti. Mindezek levonása után 48 mű marad. Belőlük 11 teológiai, vallástörténeti, ill. vallásfilozófiai; 13 ógörög szépirodalom vagy irodalomtörténeti munka; 9 egyéb (főleg történelmi tárgyú) szépirodalom; 8 történelemtanulmány; egy szemelvényes irodalomtörténeti áttekintés; egy nyelvtan; egy szótár; kettő tartalmilag nehezen meghatározható; egy kibetűzhetetlen. Nyelvüket tekintve 13 francia, 7 olasz, kettő angol – míg legalább 11 német. Csak egy távol-keleti vonatkozású kiadvány fordul elő köztük; turkológiai anyag, nyelvészeti értekezés, ill. modern útleírás egyáltalán nem.

Szintén meglep, hogy egyetemi könyvtárából Kőrösi két utolsó göttingeni féléve alatt nem vett ki könyvet. Elmaradásával nem takaríthatott meg pénzt, csak időt, mivel a könyvtár használata ingyenes volt. Mást sem igen bízhatott meg kölcsönzéssel maga helyett, mert ezt a bevezetett jótállási rendszer

akadályozta,⁶ s a rendszabály egyértelműen tiltotta.⁷ Mi lett volna azonban, ha besegít a könyvtárszolgálatba, ezzel angol ösztöndíjra kiegészítésére mellékjövdelemre tesz szert és a könyvtárba szabad bejárást nyer? Erre a göttingeni állapotok egyszerűen nem adtak neki lehetőséget. Az állami Georg-August-Universität könyvtárosainak tehermentesítésére akkoriban alkalmazott ugyan 2–3 ún. „beengedett” diákot („Accessisten”), mint pl. Jugler (1816–1817), Dilthey (1818–1821), Jacobi (1818), de ez utóbbiakat magánpályázat útján, szakmailag elismert németek körében toborozta.⁸ Csoma göttingeni olvasmányainak rejtélye 1817 őszétől 1818 nyaráig tehát továbbra is megfejtésre vár.

MARCELL PÉTER

Szerkeszthette-e Somogyi Károly A magyar korona országaihoz tartozó római katolikus papság és szerzetesrendek egyetemes névtárát? *A Magyar írók élete és munkái* XII. kötetében Szinnyi József Somogyi (Cszmazia) Károlyról írt szócikkében olvasható a következő adat: „Munkái:…5. A magyar korona országaihoz tartozó római kath. papság és szerzetesrendek egyetemes névtára. Szerkeszti S. Somogyi Károly. Bpest, 1878.”¹ Elképzelhető, hogy ezt a közlést elfogadva szerepelteti az 1969-ben kiadott *Magyar életrajzi lexikon* is Somogyi Károly műveként az említett névtárt.²

A kérdéses könyv borítóján ez áll: „Szerkeszti S. Somogyi K. áldozár”, a címlapon pedig: „Szerkeszti S. Somogyi K”. Kiszlingstein *Magyar könyvszete* nem oldja fel a névrövidítést.³ Mivel Somogyi Károly ismert egyházi író volt, lehet, hogy Szinnyi automatikusan Károlyra egészítette ki a K. kezdőbetűt, ennek jogossága a névtár alapján azonban nem bizonyítható. Szerepel több Somogyi is a névtárban, de egyikük sem S. Somogyi. Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában, talán épp Szinnyi nyomán, S. Somogyi K[ároly] kiegészítés szerepel.

Mindezek ellenére állíthatjuk: nem Somogyi Károly volt a kötet szerkesztője.

Somogyi Károly 1888-ban halt meg, így életművébe belefért volna ez a munka is, amelynek 12. lapján ez olvasható: „Komáromi főesperes: N[agy]s[á]g[os] és főtiszt.[elendő] Somogyi Károly ur, B.[oldogságos] Sz.[úról] nevezett zebegény-hegyi apát, a magy. tud. akad. lev.[elező] tagja, egyházmegyei bíráló, zsinati vizsg.[áló], theol.[ógiai] tudor.” Ha valóban ő szerkesztette volna a kötetet, neve mellett a címlapon bizonyosan valamelyik egyházi méltósága vagy tudományos címe szerepelt volna, s nem csupán annyi: áldozár.

A Magyar Tudományos Akadémia almanachjában megjelent nekrológ nem említi meg ezt a névtárt Somogyi művei között.⁴

⁶ Kb. 1817. október közepéig Csomáért Carl Friedrich Staudlin teológus professzor, majd ennek protektori kinevezését követően (1817. szeptember) Johann Gottfried Eichhorn bölcsészkarai professzor kezeskedett.

⁷ L. az alapvető és teljesen világos *Reglement enthaltend die neuen Gesetze über den Gebrauch der Königlichen Bibliothek zu Göttingen*. 11. cikkely. Cassel, 1813. április 17. (Az *Academische Gesetze der Universität zu Göttingen* első függeléke. — Megtalálható az érintett intézmény kéziratárában.)

⁸ L. HARTMANN, Karl Julius – FÜCHSEL, Hans: *Geschichte der Göttinger Universitäts-Bibliothek*. Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 1937. 167. Az „Accessisten”-re vonatkozó személyi adatokat a Niedersächsische Staat- und Universitätsbibliothek kéziratárának (Handschriftenabteilung) katalógusában találtam. — Megjegyzés: A szerzőnek minden idézett kikölcsönzési bejegyzéséről fénymásolata van.

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1908. 12. köt. 1268–1271. hasáb.

² *Magyar életrajzi lexikon* Bp. 1969. 646.

³ KISZLINGSTEIN Sándor: *Magyar könyvszet. II. kötet. 1878–1885*. Bp. 1980. 323.

⁴ *Magyar tudományos akadémiai almanach polgári és csillagászati naptárral MDCCCLXXXIX-re*. Bp. 1889. 354–355.

Ennél fontosabb bizonyíték azonban a kortárs szerző, Zelliger Alajos munkája, az *Esztergom-vármegyei írók vagyis Esztergom városában és vármegyében született vagy működött írók koszorúja*, amely az önálló művek mellett felsorolja a kisebb cikkeket, sőt egy előszót is említ, de ő sem veszi fel az 1878-as névtárt.⁵ Zelliger másik, 1893-ban kiadott művében sem idézi a névtárt Somogyi nevével.⁶

Ahhoz, hogy ne tekinthessük Somogyi Károly munkájának a fenti névtár szerkesztését, elegendő, ha kezünkbe vesszük azt a kötetet, amely saját példány volt.⁷ A hátsó borítón a következő, kék ceruzával írt sorok olvashatók, Somogyi jellegzetes betűivel:

„Kontármű, pénzkeresés...

A régi illynemű könyvek hasonlíthatlanul jobbak. Ez alászállás jele.

Aradot kerestetni félórát, s még sem fogja az olvasó megtudni, hogy minoritáké-e!

Ebed — egy név, s az esztergomi Ebed a mármarosítól egész oldal által van elválasztva.*

29. l. a gutai pleb.[ános]-nak oda van téve, h[ogy] a természettud. társ. tagja — De Meszlényinek nincs, h[ogy] *apát!*”

(* A névtárhoz ugyanis név- és topográfiai mutatók tartoznak, ezeket azonban nem szoros alfabetikus sorrendben szerkesztették, hanem előfordulásuk rendjében sorolták fel a személy- és helyneveket az egyes betűk alatt.)

A kötet zárszavából megtudjuk:

„Amit azonban megtehetünk, mindent megtettünk ezen *érdekes és hiánypótló mű* emelésére. Áldozatkészségünk úgy a kiállítás szépsége, mint az illusztráció emelése körül korlátokat nem ismert. Igyekezünk a főlistát kath. magyar papság igényeihez és nevéhez méltó művet állítani ki, a mely az általunk kezdeményezett rendszerben, csak kísérlet, és mint ilyen hiánnyal birhat, de egy messzebb fejlesztendő egyházi statistikának és topográfiának mintegy első csiráját képezheti.”

Somogyi bejegyzése nemcsak a kötet szerkesztésében való közreműködését zárja ki, hanem egyben minősíti is a névtárt mint „kísérletet”.

NAGY ERZSÉBET

Beély Fidél és az első magyar pedagógiai bibliográfia. Beély Fidél, a Bakonybélben működő benccs tanárképző tanára 1848. március 10-én a következő levelet juttatta el Toldy Ferencnek, két vaskos kötet kíséretében:

„Tekintetes Tudós Titoknok úr!

Szerencsés vagyok ez alkalommal a nevelésről írt, és csak imént megjelent munkámból Ttes Titoknok úrnak két példányt küldhetni. Az egyikkel tisztelem jeléül jó kegyednek kedveskedni, a másikat méltotassék az academia könyvtárába helyezni. Több évi tanárságom e kalászaival szeretett honunk szelleme javait, s academiánk, mellynek parányi tagja én is vagyok, díszét vágytam nevelni. Méltotassék hazafíúii törekvésem becses figyelmébe méltotatni, s oly szívvel fogadni, milyennel azt küldöm.

Tartson meg Ttes Titoknok úr továbbra is szíves indulataival, ki megkülönböztetett tisztelettel vagyok tekintetes titoknok úrnak alázatos szolgálója:

Bakonybél, 1848. március 10.-én Beély Fidél tanár”

A mű, amelyet a fenti szavakkal ajánlott Toldy Ferenc figyelmébe a szerző, az *Alapnézetek a nevelés és a leendő nevelő s tanítóról különös tekintettel a tan történeti viszontagságára és literaturára*¹ címet viseli.

⁵ Bp. 1888. 207–209.

⁶ ZELLIGER Alajos: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága.* Bio- és biblio-graphiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. 482–483.

⁷ A szegedi Somogyi-könyvtár A. f. 11 raktári jelzetű kötete.

¹ Megjelent Pozsonyban. 1848. 162.

Becsés darabja pedagógiaelméleti irodalmunknak, már csak azért is, mert ez tartalmazza az első jelentősebb egyetemes neveléstörténeti összefoglalást magyar nyelven, és ennek függelékében szerepel az első egyetemes és magyar pedagógiai bibliográfia.

Beély Fidél életéről, elméleti pedagógiai munkásságáról nem készült összefoglaló munka, sőt még nagyobb tanulmány sem. Ezért érdemes röviden áttekinteni működésének 1848-ig – főműve megjelenéséig – terjedő első szakaszát.

Briedl József (a Beély Fidél nevet később vette fel) 1807. július 5-én született Székesfehérváron, polgári családban. Édesapját korán elvesztette, de édesanyja minden áldozatot vállalva taníttatta fiát, aki már kora gyermekkorától kezdve tehetséges, szorgalmas diáknak bizonyult. Elemi és középfokú tanulmányait szülővárosában végezte kiváló eredménnyel. „Egyedül csak a tanító szerzetes életre lévén kedvem s hivatásom, tanítóim ajánlatára a Szt. Benedek rendjét választom, melybe 1822. szeptemberében, a szokott próbatételt kiállva fölvettem és october 16-án fölöltöztettek, Fidél nevet nyerve”.² Pannonhalmán négy évig tanult, majd Bakonybélbe ment, hogy ott a költészet- és szónoklattant, valamint a nevelés- és tanítástant tanulmányozza. 1830. augusztus 6-án áldozópappá szentelték. Rövid ideig mint egyházi szónok működött Pannonhalmán. Guzmics Izidor, a nagyműveltségű, neohumanista elveket valló költő, Kazinczy szeretett és nagyrabecsült barátja, felfigyelt a tehetséges ifjúra. 1832-ben, bakonybéli apáttá történt kinevezésekor magával vitte Beély Fidélt a tanárképzőként működő apátságba. Őt találta alkalmasnak az oklevélant, az esztétika, de főként a nevelés- és oktatástant tanítására. Egyidejűleg kinevezte a könyvtár órává is. A fiatal tanár ebben az időben kezdett komolyan foglalkozni a nevelés elméleti kérdéseivel. Számos nyelven olvasott, és a bakonybéli könyvtár gazdag pedagógiai anyaga rendelkezésére állt. Németből és angolból fordított pedagógiai tárgyú írásokat, és ekkor kezdett publikálni is. Az 1830-as években az *Athenaeum*, a *Tudománytár* és az *Egyházi Tár* című folyóiratokban tette közzé pedagógiai tárgyú írásait. Írt Kant és Jacotot nevelési nézeteiről, a természettan oktatásának fontosságáról, az erkölcsi nevelésről, a tanulók nyilvános próbatételeinek hasznáról.³ Leginkább azonban a nevelő személyisége, a jó tanár jellemvonásai foglalkoztatták. Elméleti pedagógiai munkásságának elismeréséül 1839. november 22-én az akadémia Beély Fidélt levelező tagjává választotta. „E megtiszteltetés új ösztön és buzdítás vala nékem, minden erőmet és üres időmet egyedül a virágzó magyar literatúrának elemozdítására fordítom, mit... földi pályám végéig állhatatosan is fogok tenni.”⁴ – írja önéletrajzában.

Főműve, az *Alapnézetek a nevelésről*... már 1842-ben elkészült, de különféle cenzúraproblémák miatt csak 1848-ban láthatott napvilágot. Egy 1842-ből származó levelében⁵ Beély Fidél keserű szavakkal panaszkodik Toldy Ferencnek a hazai cenzúra-viszonyokra: „Ha valaki később ezt a művet olvasni fogja, csodálkozni fog, mint lehetett ezt a munkát a tizenkilencedik században a nyomtatástól eltiltani. Ha van is benne néhány constructio mely a mostani renddel némileg ütközik, nem oly súlyos, hogy eltiltasson, midőn ennél veszélyesebb darabok is kerülhetnek sajtó alá.”

A mű előszavában Beély megállapítja: „Korunkban, melyet a haladás korának, s a finomabb műveltség korszakának nevezünk, nincs ügy, tárgy s dolog, melyért oly általános buzgalom s lelkesedés uralgna, mint a nevelés, s különösen az alsóbb rendű, s sorsúak czélszerű nevelése.”⁶

Az egész társadalom tesz a nevelés ügyéért, ezért Beély is úgy gondolja, gyakorlati tapasztalatai és elméleti ismeretei elegendőek akkor, hogy ő is tegyen valamit.

² BEÉLY FIDÉL: *Életem rajza*, MTA Kézirattár, K. 1230: 16. 2.

³ *Eszmék az idomi s anyagi nevelés egybekötéséről a tanításban* = Athenaeum 1839. 47. és 48. sz.; *A tanulók nyilvános próbatételének fontossága és céljai* = Athenaeum 1840. 49. és 50. sz.; *Kivonatok egy nevelő naplókönyvéből* = Egyházi Tár 1838. 32–46.; *Néhány szó az erkölcsi nevelésről* = Egyházi Tár 1835. 41–49. stb.

⁴ BEÉLY FIDÉL: *Életem rajza*, MTA Kézirattár, K. 1230: 16. 4.

⁵ *Beély Fidél levelei Toldy Ferenchez*, MTA Kézirattár, Magyar Irodalmi Levelezés 4r. 61. sz.

⁶ BEÉLY FIDÉL: *Alapnézetek a nevelés, és leendő nevelő s tanítóról, különös tekintettel a tan történeti viszontagságára és literatúrájára*, Pozsony, 1848. 1.

„Nem indított engem akár önhaszon, akár bármely más mellékes tekintet e' munkám közrebocsátására: hanem, és csupán azon buzgalom és lelkesedés, melylyel a' nevelés ügyét ölelem; és azon tiszta szeretet, és bizodalom az ifjúság iránt, mellynek tanításával életem' pályájának legszebb éveit, és mondhatom legörömteljesebb élvezettel eltöltém.”⁷

Úgy érzi, kötelességét teljesíti, „midőn a munkácskáját a szeretett hon számolýára teszi.” A művet a gyakorló pedagógusoknak szánja, őket kívánja segíteni munkájukban. A könyve első részében Beély általános nevelésfilozófiai elveket, tételeket fogalmaz meg.

A nevelés fogalmát tágabb és szűkebb értelemben is meghatározza. Tágabb értelemben a nevelés nem más, mint „mindazon tárgyak, dolgok, lények, körülmények s viszonyok” melyek a gyermekre befolyást gyakorolnak. Szűkebb értelemben a nevelés „nem egyéb mint az ifjú ember' testi lelki, és szellemi tehetségei', 's ereinek első éveiben szabályszerűleg eszközölt kifejlesztése, 's tökéletesítése. E' kifejlesztése, 's tökéletesítése az emberben elrejtett legszebb tehetségeknek egyszersmind tárgya a' nevelésnek.”

Ezután Beély a nevelés céljának meghatározását kísérli meg. Nézete szerint a nevelés célja

„az ember testi, lelki és szellemi tehetségeit, 's tulajdonait természeti épségökben föntartsa, 's megőrizze, hogy a tehetségeknek rejtjező csiráit fölébressze, gyengéden dajkálja, a' leghathatósabb eszközök által munkálkodás, és működésre képesítse, vagyis lehetőkép tökélesítse, hogy a' sokféle fogyatkozások nem különben, mint a' test, vannak alávetve, mellyet a' külv, 's bel körülmények befolyása miatt ezer baj fenyeget, idején észrevegye, a' fogyatkozások' kuforrásait sikeresen eltömje, alkalmas eszközök, és öntehetségei, 's erei fölött szigorun örködhesék, azokat épségökben föntarthassa, az észrevett fogyatkozások, 's hiányokat idején meggyógyíthassa, eszerek által a' hiányokat, 's imigy az erők természeti állapotját minél hamarabb visszaállítsa, végül hogy a' nevelés' 's nevelőnek kezei alól egykor kiszabaduló embert képessé tegye, ki a' kezdett pályán dicséretesen haladhasson, öntehetségei, 's erei fölött szigorun örködhesék, azokat épségökben föntarthassa, az észrevett fogyatkozások, 's hiányokat idején meggyógyíthassa, szóval: önmagát a' legcélszerűbb eszközök által élete végéig tökéletesíthesse.”

Beély azt vallja, hogy „az ember csak nevelés által válig emberré: Nevelés nélkü elvadul az ember. A szerző szerint a nevelés célja: először, hogy jámbor, 's erkölcsös embert; másodsor, hogy a' köztársaságnak hasznos tagot, 's polgárt képezzen”^{8,9} Felsorolja és elemzi a nevelés alapelveit is. Nézete szerint:

„A nevelés legyen általános, azaz terjeszkedjék ki minden lehető testi lelki, és szellemi tehetségeinkre; a' legparányibb erő se maradjon miveletlenül; egyik a' másiknak rovatára szerföltt ne képeztessék, se egyik a' másiknak föl ne áldoztassék.”¹⁰

A nevelés legyen egyetemesen összhangzó. Ez azt jelenti, hogy: „semmi tehetséget miveletlenül ne hagyjunk, és szerföltt nagy gondot, 's figyelmet kizárólag bizonyos erőre ne fordítsunk, melly miatt tán valamely nemesebb tehetség végkép elhanyagoltatnék.”¹¹

A nevelés során mindig szemünk előtt kell tartani a célt, vagyis azt, hogy a társadalom számára erkölcsös és hasznos polgárokat neveljünk.

Fontos pszichológiai elveket is lefektet a szerző. Nézete szerint a nevelés során tekintettel kell lenni a gyermek természetére („a természetszerűség elve”), egyéniségére. Emellett megállapítja, hogy a különböző gyermekeket más-más módon kell nevelni.

Gondolnunk kell a fokozatosságra, vallja a szerző, hiszen „minden fokonként fejlík, lassudan növekszik, 's még lassaban jut érettségre; e' törvénynek az ember szintugy alá van vetve, mint bármely állatja, vagy növénye a' természetnek.”¹²

Nem lehet a gyermek fejlődését siettetni, hanem mindig az adott korszaknak megfelelően kell a nevelés tartamát és módszereit megválasztani.

A nevelés általános elveinek tárgyalása után Beély Fidélt áttér a nevelő személyiségének vizsgálatára. Művének ez a legerjedelmesebb, legkidolgozottabb része. „A nevelő s tanítóról” címet viseli. A megál-

7 Uo. 2.

8 Uo. 4.

9 Uo. 9.

10 Uo. 11.

11 Uo. 14.

12 Uo. 22.

lapítások, amelyeket erről a témáról megfogalmaz, nagyrészt ma is helytállóak, korszerűek, sőt némelyik javaslata korunk pedagógusképzésében is megoldatlan.

Miért fontos, hogy csak a legrátermettebbek kerüljenek a pedagóguspályára? Erre a kérdésre így válaszol a szerző:

„Ki a' nevelői, 's tanítói pályára szánja magát, mellyen végnélkül sokat építeni, vagy rontani lehet; szükséges mindenek előtt, hogy jeles sajátosságokkal bírjon, 's magát, mielőtt e' szent küszöböt meglép-né, legszigorubbán vizsgálja meg: valljon e' főnséges hivatalra hí van, 's alkalmas-e? Ki előleges szigorú önbírálat, 's mindennemű tehetségeinek mélyebb vizsgálata nélkül bátorodik vakmerően vállaira venni a' nevelés sokféle terheit, rontani, és dulni indúl, mert gyakran a' reabízott nevendékek' legszebb testi, lelki, és szellemi tehetségeit temeti el örökre.”¹³

Tehát nagyon fontos a pályaalakmasság, a rátermettség. Ezután sorra veszi a nevelő „elmebéli”, „er-kölcsi” és „testi külső” tulajdonságait. „A nevelő s tanító elemébéli tulajdonságai” közül elsörendű fontosságúnak tartja a szerző, hogy „ki másokat nevelni s tanítani akar, az a nevelés s tanítás tárgyainak alapos ismeretével bírjon.” Ismerje jól a logikát, az esztétikát, az erkölcstant, az antropológiát, a pszi-chológiát. Különös figyelmet kell fordítania a tanítónak a „tanítástanra” (dialektika) és a „tanításmód-szertanra” (szakmódszertan) mivel ezek a „neveléstan elválaszthatatlan részét képezik, s melyek nélkül nevelni lehetetlen.” Emellett otthonosan kell mozognia a jövőd nevelőnek azon tudományterülete-ken, amelyeket tanítani fog. Tehát ismernie kell a matematika, a természettan, a földrajz, a történettan alapvető eredményeit, emellett jártasnak kell lennie a „hangászat”, az „ének és rajzolás” művészetében, a „szónoklatlan” és „költészettan” elemeiben. A nyelvek tanulásáról tanításáról szólva Beély kifejti, hogy a tanítónak „legnagyobb gond, szorgalom, és buzgalmat kell fordítania a' honi nyelvre, mellyet hivata-lánál fogva nem középként, hanem alaposan, 's nyelvtanilag illik tudnia, és beszélnie.”¹⁴ De a magyar nyelvet nem csak beszélni kell, hanem,

„minden lelkesebb honfinak, ki hazáját, és nemzetét tiszta szeretettel öleli, de kivált annak, ki nevel, és tanít, vagy egykor nevelni, 's tanítani fog, legszentebb kötelességében áll; igyekezeteit oda irányozni, hogy az édes honi nyelvet 'e nemzeti legdrágább kincset, mely egyszersmind fő feltétele minden más-rendű műveltségnek, a' lehető legnagyobb lelkesedés, buzgalom, 's iparral tanulja, nyelvtanilag alaposan ismerje, 's tudja, fáradhatatlan törekvéssel előmozdítsa, terjessze, mivelje, szépítse, és gondjaira bizott, vagy egykor bizandó nevendékeit is szinte példájával 'e nemzeti kincs' legtisztább szeretetére, lankadha-talan megtanulására, 's terjesztésére buzdítsa, és lelkesítse.”¹⁵

A leendő pedagógusnak jól kell beszélnie németül, de jó ha angolul és franciául is ért, hiszen a legú-jabb szakirodalmat ezeken a nyelveken olvashatja.

Beély Fidélmár 1842-ben megfogalmazza azt a ma is helytálló elvet, hogy a tanárnak egész élete során folyamatosan képeznie kell magát, hiszen enélkül képtelen lépést tartani a különböző tudományágak új eredményeivel.

„maga a' hivatal főnsége, ennek sokrendű kötelességei, 's terhei jogosan követelik a' nevelőtől, hogy a' korrall együtt minden jó, és hasznosban haladjon, 's magamagát az említett tudományokban szorgalma-san gyakorolja, vagyis: napról napra önmagát tökélesítse, merített észrevételeit, és tapasztalatait folyton nevendékeinek üdvére fordítsa,”¹⁶

Az állandó tanulásnak, az új ismeretek megszerzésének eszköze a könyvtár. Mit tartalmazzon a ne-velő könyvtára? Beély szerint:

„a nevelő, 's tanító' könyvtára inkább kevés, de jeles, mint sok, 's haszontalan munkából álljon. Itéle-tük szerint a' nevelői könyvtárt leginkább a' következő munkák ékesítik: 1. jobb nyelvtanok és szótárak, mellyeknek mindennapi hasznokat veszi, 's mind magán, mind nevendékein ezekből mindannyiszor segít, valahányszor szavak és szabályok iránt nehézségek, és kétségek támadnak. 2. a' latin, 's hellen literatura' remekebb művei, mellyeknek becsét föllebb látjuk, és szorgalmas olvasásukat olyannyira a' nevelő, 's

¹³ Uo. 27–28.

¹⁴ Uo. 38.

¹⁵ Uo. 43.

¹⁶ Uo. 45.

tanítónak ajánlottuk. 3, kézi könyvek, melyekből a' nevelő ismereteinek utmutatása szerint gyermekeit nevelni, és tanítani kívánja. 4, a' honi literatura' legjelesebb terményei, 's különösen melyek a nevelés, és tanítás' köréhez tartoznak. 5, a' külföldi literaturának jelesebb, 's jobb munkái, 's ezek közt kiváltkép' a' nevelést, 's tanítást tárgyaló classicusabb művek."¹⁷

A tanító a szerző szerint legyen erkölcsös, vallásos, szelíd, békétűrő, vidám, szerény de ugyanakkor állhatatos és szilárd mikor a szükség úgy kívánja. Nyerje meg tanítványai szeretetét, bizalmát, legyen igazságos, kiegyensúlyozott, pontos.

A nevelő külső tulajdonságai sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen ezzel is példát mutat tanítványainak. A tanár legyen ép, egészséges testalkatú, látása, hallása is legyen kifogástalan. Beély megfogalmaz egy olyan követelményt is amelynek elérése még ma is távoli cél pedagógusképzésünkben.: „szava, 's hangja tiszta, hajlékony, érthető, 's minden tetemesebb nyelvbeli hibától, például: selypesség, hóbörségtől ment beszéde komoly ugyan, de nem durva, és kerülje szorgosan mindazt, mi póriasságot, alacsony tréfát, gúnyolódásokat, 's megbántó elnevezéseket árulna el,"¹⁸ Műve harmadik részében Beély Fidél a pedagógia tudományának meghatározásával, részterületeinek leírásával foglalkozik. A neveléstant önálló, a filozófiától független tudománynak tartja, és a következőképpen definiálja:

A neveléstant „nem egyébb, mint rendszeres összege ama' szabályok', és törvényeknek, melyek szerént az ember' testi, lelki, és szellemi tehetségei fejlődnek, mivelődnek, 's tökélesülnek; alanyilag pedig ugyan ezen szabályok' 's törvények' rendszeres, 's alapos ismerete, és tudása."¹⁹ Nézete szerint „a nevelés mestersége" vagyis a gyakorlati pedagógia „sokkal többet föltételez, és nagyobb ügyességet igényel, mint a' pusztá tan; 's azért az olly nevelőt, ki a' nevelés' szabályainak csupán ismerete, 's tudományával bir az alkalmazási ügyesség nélkül szemléleti, elméleti — theoreticus, — ellenben, ki a' szabályokat ügyesen tudja egyes esetek, 's egyénekre alkalmazni, gyakorlati — practicus — nevelőnek szoktuk mondani, és nevezni"²⁰

A tanítástant, vagyis a didaktikát a neveléstant részének tartja, megfogalmazza, hogy a nevelés és oktatás egymástól függetlenül nem létezhet. Kitér a pedagógia segédtudományainak ismertetésére is. Az antropológia, a pszichológia, a művelődéstörténet, az orvostudomány eredményei mind elősegíthetik a neveléstudomány fejlődését.

Művének negyedik részében Beély Fidél megpróbálja, a magyar pedagógiai irodalomban az elsők között összefoglalni a nevelés történetét az őskortól kezdve a 19. századig. A zsidó, az egyiptomi, a perzsa, a görög és a római nevelés jellemzőinek leírása után foglalkozik a középkori nevelés, majd a felvilágosodás gondolkodói pedagógiai nevelés történetének tárgyalására, a honfoglalástól a saját koráig. A viszonylag rövid, de rendkívül érdekes összefoglalás alapul szolgált a következő években kiadott egyetemes és magyar neveléstörténeti munkák megírásához.²¹

Beély Fidél munkájának legértékesebb része *A neveléstant literatúrája* címet viseli. A szerző megkísérli, hogy a német nyelven önálló kötetben megjelent legfontosabb, és a magyarul megjelent összes általa ismert neveléstudományi mű bibliográfiát leírását adja. Megjegyzi, hogy az angol és francia szerzők (Locke, Rousseau) művei mind hozzáférhetőek német nyelven. Említi Collin, Schulzer, Peter Miller műveit, melyek a 18. század első felében jelentek meg Németországban. Említi Campe alapvető művét, az: *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens* (Az egész iskola és nevelésügy általános felülvizsgálata, I–XVI., Hamburg, 1785. 1792), amely a német felvilágosodás pedagógiájának összefoglalása. Ismeri a filantropista J. F. Guts – Muts 1800-ban, Gothában megjelent munkáját, Herbart, Pestalozzi, Milde, Ignaz Demeter műveit. A kortárs német szerzők közül hozza Eduard Beneke alapvető művét

¹⁷ Uo. 46.

¹⁸ Uo. 63.

¹⁹ Uo. 76.

²⁰ Uo. 78.

²¹ Az első önálló neveléstörténeti munka magyar nyelven: DÖLLE Ödön: *A nevelészet története*. Pest, 1871.

az *Erziehungs- und Unterrichtslehre* (Nevelés és oktatástan I–II, Berlin. 1835–36.) című munkát, amely erőteljesen hatott a későbbi magyar szerzőkre, többek között Kármán Móra is.

Beély Fidél tanártársai figyelmébe ajánlja Niemeyer Halleban először 1796-ban megjelent művének új kiadását *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern und Schulmänner* (A nevelés és az oktatás alapjai szülők és oktatók számára), amelyet Ürményi József is olvasásra ajánlott már 1812-ben, és amelyet Árgyán János fordításába és átdolgozásában magyarul is megjelent a (*Nevelés és tanítás tudomány*. A szülők, a házi és iskolai tanítók számára az ausztriai oskolák állapotját is szem előtt tartván, a 6. kiadás szerint kidolgozta Chimani Leopold, és a magyar nevendékek szükségéhez alkalmaztatta Árgyán János I–II. Pest, 1822–33.) Figyelemre méltó az a tájékozottság, amelyet Beély Fidél mutat az 1840-es évek német pedagógiai irodalmában. Ma már elfelejtett, de a saját korukban ismert szerzők csaknem minden fontos munkáját felsorolja. Helyet kapnak a bibliográfiában Adolf Frankenberg, C. G. Hergang, F. A. Gotthold, J. H. Schulz, T. Scherr, F. G. Richter, Donat Müller és mások pedagógiai művei.

A magyar szerzők neveléstudományi munkáinak Beély által összeállított bibliográfiája a korábbiak vonatkozásában nem, de az 1820-as évektől kezdve teljesnek tekinthető. A szerző meg is jegyzi:

„Ügyekezünk, mint láthatja a' t. olvasó, e' lajstromban mindent fölhozni, mi a' nevelés, 's tanításra csak némileg is vonatkozik; 's ha mégis jó szándékunk 's ügyekezünk daczára tán némely fontosabb nevelési munka figyelmünket elkerülte volna, azt legyen szíves a' t. olvasó pótolni, 's csupán annak tulajdonítani: hogy mindenenket, egy tökéletes magyar Bibliographia' hiánya miatt, nem tudhatunk.”²²

Beély ismeri Székely Ádám 1711-ben publikált Locke-fordítását, Molnár János 1776-os pedagógiai leveleit²³, Péteri Takács József erkölcsei oktatásait, de nem tud a református Tóth Pápa Mihály 1797-ben Kassán megjelent *Gyermek-nevelésre vezető út-mutatásáról*, az erdélyi református Hari Péter és Cserey Farkas pedagógiai műveiről. Nem ismeri Fáy Andrásnak 1816-tól származó munkáját, a *Próbatétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról* címűt.

Nemcsak a magyar nyelvű műveket sorolja fel Beély, hanem magyar szerzők latin és német nyelvű pedagógiai munkáit is hozza bibliográfiájában. Így kapnak helyet például Spányik Glicér és Fejér György 1835-ben megjelent latin nyelvű munkái is. Külön értéke a bibliográfiának, hogy az eredeti művek között helyet kapnak a külföldi pedagógiai könyvek magyar fordításai is.

Fokozza a bibliográfia értékét, hogy felsorolja azokat a korabeli folyóiratokat is²⁴, amelyek pedagógiai tárgyú írásokat is közöltek. Beély bibliográfiája jelentős, úttörő munka. Az összes későbbi pedagógiai bibliográfia alapjául szolgál.

FEHÉR KATALIN

A Széchényi Könyvtár kísérlete a Zrínyi-könyvtár megvételére 1891-ben. A Zrínyi-könyvtár-ról 1991-ben megjelent nagyívű monográfia¹ is utalt arra, hogy Zrínyi Miklós könyvtára történetének kutatása még nem tekinthető befejezettnek, s a további feltáró munkák még új, az eddigi állításokat kiegészítő, ill. módosító eredményt hozhatnak. Az alábbiakban a Széchényi Könyvtár történetével foglalkozó kutatás során a témával kapcsolatban napvilágra került újabb dokumentumokat ismertetjük.

²² BEÉLY Fidél: *i. m.* 162.

²³ Molnár Jánosnak tizenöt levelei Petrovszky Sándorhoz, midőn ötet a jó nevelésről való írásra ösztönözné. Pozsony–Kassa, 1776.

²⁴ Beély említi az *Athenaeum*, a *Tudománytár*, a *Religio és Nevelés*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Társalkodó*, az *Egyházi Tár* és a *Századunk* című folyóiratokat, de megfelelnek az 1841-ben indult *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapról*.

¹ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó. 1991. 628. = MKsz ism. 1993. 1. 118–120.

Mint köztudott, a költő Zrínyi Miklós könyvtára a leszármazó ág házasságkötései révén a cseh-morva Daun grófi család birtokába került. A család vötteai várkastélyában (cseh elnevezése Bitov) bukkant rá a múlt század második felében a magyar Szluha László. Ezt követően a hazai tudományos körök több ízben foglalkoztak a könyvtárral s annak feltehetően igen értékes anyagával, de érdemi lépések nem történtek. Az így akkor került az érdeklődés előterébe, amikor 1891 elején ismeretessé vált, hogy Heinrich Daun gróf halála folytán a vötteai vár kincsei eladásra kerülnek. Itt kapcsolódik be a történetbe a Széchényi Könyvtár, akkori nevén a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára.

Az eddigi kutatások felhasználták a Széchényi Könyvtár Kézirattárának anyagát, de nem folytak kutatások a könyvtár saját irattárában. Így mindeddig rejtve maradtak a Zrínyi-könyvtár magyar részről történő megszerzésének eseményei és a kudarc okai. A könyvtár irattárában viszont pontosan nyomon követhető a Széchényi Könyvtár szerepe a Zrínyi-könyvtár megszerzéséért folytatott és végülis feladott küzdelemben. Beszámolónk alapja Majláth Bélának, a könyvtár akkori vezetőjének két jelentése főnökéhez, Pulszky Ferenchez, a Nemzeti Múzeum igazgatójához 1891. január 13-án, ill. február 28-án, továbbá Kende S. bécsi antikváriussal való levelezése és egyéb iratok.²

E belső használatra készült dokumentumok természetesen jóval több információval szolgálnak, mint Majláth akadémiai felolvasása a Zrínyi-könyvtárról 1891. április 6-án.³ Mindenekelőtt megtudjuk, hogy Pulszky a bécsi megjelenésű *Neue Freie Presse* 1890. december 28-i számában közzétett árverési hirdetményből értesült a morvaországi „Burg Vötteau”-ban 1891. január 12–13–14-én tartandó önkéntes árverésről. Érdekes, hogy a hirdetményben könyvekről egyáltalában nincs szó, csak berendezési tárgyakról (bútor, tükör, kép, stb.), valamint fegyver- és páncélgyűjteményről. A hirdetés azt is közölte, hogy az eladó a megjelenés napjától kezdve a vevők rendelkezésére áll, s eladások már az árverést megelőzően is történhetnek.⁴

Ezért bízta meg Pulszky 1891. január 2-án Majláth Bélát, hogy haladéktalanul utazzék Morvaországba s igyekezzék a Zrínyi-könyvtárat és a múzeumot érdeklő egyéb tárgyakat megszerezni. Majláth már 4-én úton volt, s 6-án délután Vötteauban jelentkezett az özvegy grófnénál.⁵ Tőle megtudta, hogy a várkastélyban található Daun-féle könyveket, a Zrínyi-könyvtárral együtt, már december 29-én eladták 1200 forintért egy Blum nevezetű bécsi régiségkereskedőnek. Majláth ezután elintézte az egyéb tárgyak vételét: Zrínyi Miklós két olajfestésű arcképét, egyenként 100 forintért, négy darab acél sodronyíngot 250 forintért és egy teljes felszerelésű, sodronyos lovag bábót 400 forintért. Majláth megítélése szerint ezek magyar eredetűek lehetnek, s a 16. század végéről, vagy a 17. század elejéről származhattak. Mindezt csak azért idéztük, mert Majláth megjegyezte, hogy a becsérték megállapítását bécsi és olmützi múzeumok szakértői végezték s ő ezt nem találta túlbecsültnek. Így megegyezett a grófnéval az árverés előtti, becsértékben való vételben. Ha tehát a tárgyaknál ilyen szakértői szintű előzetes becslés volt, feltehető, hogy ugyanez vonatkozott a könyvekre is. Az 1200 forintos vételár mérsékeltnek és reálisnak mondható,

² OSZK Irattár 1891/16, 90, ill. 47, 68 számokon; az egész iratcsomó az 1891/140 számon. Valamennyi idézet ezekből való. Majláth Béla jelentései és levelei autográf fogalmazványok, a Pulszky részére lemásolt példányok a Nemzeti Múzeum ez idő szerint ismeretlen sorsú irattárába kerülhettek. Pulszkyknak a minisztériumba szóló és Majláth feljegyzésein alapuló felterjesztései a VKM dualizmuskori irattárával együtt pusztultak el. A minisztériumi leirat másolat. S. Kende levelei eredetiek.

³ *Zrínyi, a költő könyvtára* = Akadémiai Értesítő 1891. 400–416.

⁴ *Neue Freie Presse* 1890. december 28. 13.

⁵ Az *Akadémiai Értesítő* szerint január 5-én. Miután a feljegyzés közvetlenül az események után íródott, ezt tekintjük hitelesnek. Itt jegyezzük meg, hogy a Bibliotheca Zriniana szerzői érthetetlen furcsaságként kezelik, hogy akadémiai felolvasásában Majláth özvegy grófnét említi, hiszen az elhunyt gróf felesége ekkor már régen halott. Majláth viszont jelentésében többször is említi tárgyalópartnerét, özvegy Mária Daun grófnét. Ismeretes Majláthnak egy levele is „Daun Henrikné grófasszonynak Vötteauban” 1892. március 1-jén, amelyben az előző évben vásárolt műtárgyakért kifizetett és postán elküldött összegről elismerő nyugtát kért. A német nyelvű levélfogalmazvány az OSZK Irattárában 1892/92. sz. alatt. Valószínű tehát, hogy a grófnak második felesége is volt.

különösen nagyobb tételek egy összegben való eladása esetében. Majd látni fogjuk, mivé változik ez az ár S. Kende közvetítésében.

„Ami [a] Zrínyi Miklós féle könyvtár illeti – folytatja jelentését Majláth – feladatomul tűzte ki Méltóságod annak bármilyen módjára megszerzését s ha ezt netalán Vöttauban már nem találán, addig nyomozni, míg reá nem akadok.” Január 7-én tehát Majláth már Bécsbe indult, s ott megtudta Blum régiségkereskedőtől, hogy a könyveket ő S. Kende könyvkereskedő számára vette meg s annak már át is adta. Kendét fölkeresve Majláth megtalálja az összes, Vöttauból származó könyvet egy raktárban, ahol azok „rendezés céljából már némileg felállítva valának s ahol két napon keresztül a Zrínyi féléket a többiektől elkülöníteni iparkodtam.” Majláth megjegyzi, hogy milyen ismervek alapján dolgozott: Zrínyi névbejegyzése, különböző egyéb bejegyzései és a beragasztott Zrínyi-arckép. A könyvtár 1660-ból származó jegyzéke csak sok és fáradságos munka után akadt a kezébe. Ezekután megállapodott Kendével, hogy a Zrínyi-féle könyvek elkülönítését részben a jegyzék, részben – az 1660–1664 között beszerzettek esetében – az egyéb ismervek alapján elvégzi, jegyzéket (katalógust) készít róluk, áraikat megállapítja, s a katalógust, árjegyzékkel és a 1600-as jegyzékkel együtt 10–12 nap alatt a Széchényi Könyvtárnak megküldi, „s addig, míg a könyvtár vele az alkut megkötö, vagy a vételtől eláll, sem a jegyzéket, sem a régi lajstromot, sem a könyveket senkinek meg nem mutatja, senkivel nem közli, és senkivel alkuba nem bocsátkozik, s ezzel a vétel elsőbbségét az országos könyvtárnak biztosítja, ezen fölül, az ott talált Zrínyi féle kéziratokat, egyszerre a lajstrommal együtt megtekintésül felküldi.”

Befejezésül Majláth a Zrínyi-könyvtár megszerzésének reményétől föllekesülve, hatalmas retorikájú körmondatban ajánlotta Pulszky figyelmébe a könyvtár megvételét:

„Eltekintve attól hogy a magyar nemzeti irodalomban minő fontos szerepet játszott Zrínyi a költő, eltekintve azon nimbustól, mellyel a magyar nemzet a Zrínyi nevét történeti és irodalomtörténeti szempontból körülövedzi, a könyvtár egyik kulturális feladatának teljesítése is szigorúan parancsolja megszerezni mind azt mi ama kulturális törekvéseknek látható jeleit mutatja fel a nemzetnek, annyival inkább akkor, mikor a megragadható alkalom egy oly név iránti kegyelet lerovása körül forog mint a Zrínyieké; s bár ha nagy áldozatba fogna is kerülni a Zrínyi féle könyvtárnak megszerzése, a legbensőbbben kell kérnem méltóságodat befolyásának teljes sullyával oda működni a magas kormánynál, hogy ezen könyvtár megszerzését az országos könyvtár számára, ahol az külön felállítva, külön kezelés alatt, külön díszes szekrényekben elhelyezve őriztetnék; a könyvtár rendes dotatióján kívül, megszerzethessék, s örökké fennmaradó emlékét képezze a Zrínyi névnek, mellynek egyikéhez a hős martyr koszorúja, a másikához az irodalmi újjászületés babér koszorúja fűződik.”

Miután Kende a megállapodott határidőre nem jelentkezett, Majláth január 26-án levélben figyelmeztette ígéretére. Többek között ezt írta: „Adott szavának alapján bátorkodom tisztelt uraságotat felszólítani, szíveskedjék engemet posta fordultával értesíteni, valjon [sic] mi okozza a késedelmes beküldés akadályait, s mikor kaphatom meg az említett kimutatást, az általam kért s ön által készségesen felajánlott kéziratokat s az eredeti könyvjegyzékeket.” Annál is inkább sürgős ez számára, mert az év elején általában nagyobb összegű kifizetései vannak a könyvtárnak, s lehetőleg úgy szeretné intézni a pénzügyeket, hogy a Zrínyi-könyvtár „túl nem csigázott vételárát önnek azonnal kifizethessem.” Ebben a levélben már megjelenik az aggodalom egy esetleges túl magasra tartott ár miatt.

S. Kende bécsi antikváriussal bőségesen foglalkozott Kovács Sándor Iván tanulmánya,⁶ de csak 1894 utáni adatokkal rendelkezett. Személye körül még most is sok a bizonytalanság. Újabb adataink szerint Kende először 1889-ben lépett kapcsolatba a Széchényi Könyvtárral, amikor egy magyar nyelvű levélben a könyvtár eladandó duplumai iránt érdeklődött, s egyidejűleg elküldte hungarikumokat is tartalmazó árjegyzékét.⁷ 1890-ben reformkori magyar hírlapokat és folyóiratokat kínált megvételre, de a könyvtártól azt a választ kapta, hogy nem kéri, mivel valamennyi megvan.⁸ Kendével tehát ekkor a könyvtárnak már több éves levelezési kapcsolata volt, s e kapcsolat a későbbi években sem szűnt meg.

⁶ *Bibliotheca Zriniana* 465–503.

⁷ OSZK Irattár 1889/85.

⁸ OSZK Irattár 1890/319.

Majláth levelére Kende postafordultával, január 28-án válaszolt. Magyar nyelvű levelében azt írta, hogy a könyvjegyzéken dolgozik, de a könyvtár rendezése a vártnál nagyobb munkát igényel. Ennek ellenére reméli, hogy napokon belül elkészül s akkor a könyvjegyzéket, árral együtt, megküldi.

Február 4-én kelt, német nyelvű leveléhez Kende mellékelte a Zrínyi-féle könyvtár általa készített cédula-katalógusát, beleértve a költő fiának, Zrínyi Adámnak könyveit is. Ahol lehetséges volt, ott melléírta az eredeti, 17. századi könyvjegyzék megfelelő számát. Kifejezte óhaját, hogy ez az értékes gyűjtemény egyben maradjon, és a megfelelő helyre kerülve, megmaradjon a nemzet számára. Hangsúlyozta a gyűjtemény értékét s annak fontosságát a 17. századi magyar irodalomtörténetre. A nyomtatott könyvek összesített vételárát 3303 forintban, a kéziratokkal együtt a teljes vételárát 9500 forintban szabta meg. A 15 kéziratért tehát – kerekítve – 6200 forintot kért. Ezek között szerepelt a könyvtár 1660-ból származó katalógusa, 6 magyar, 6 olasz, 1 német nyelvű kézirat és egy, gr. Eszterházy Tamás személyéhez fűződő genealógiai irat.

Ez a mértéktelenül magas ár bizonyára megdöbbsentette Majláthot. A jegyzék és az ajánlat kézhezvételének másnapján, február 7-én levelet írt Kendének, közölve vele, hogy most foglalkozik a cédulakatalógus tartalmának és az áraknak az összevetésével, s ezért a vételről még nem tud nyilatkozni. Eltekintve azonban a nyomtatványok áráról, a 15 kézirat 6200 forintos „enormis” árára nézve sem tud addig nyilatkozni, amíg a kéziratosokat tüzetesen meg nem vizsgálhatta. Emlékeztette Kendét Bécsben tett ígéretére, hogy a kéziratosokat is elküldi Pestre megtekintésre. Majláth nyomtatékosan kérte, hogy a könyvtár költségére Kende küldje el a kéziratosokat néhány napra, vételárukat darabonként megjelölve, mivel levelében a 6200 forint nincs részletezve. Meg van győződve arról, írta Majláth, hogy kérését Kende méltányosnak fogja találni, hiszen hasonló esetben valamennyi könyvárus így szokott eljárni a könyvtárral szemben, megértve azt, hogy kéziratosokat a könyvtár látatlanban nem vesz, s alapszabályai értelmében nem is vehet. Ez valóban így volt, a korabeli gyakorlat szerint könyvkereskedők és antikváriusok nem egy esetben küldtek el postán a Széchenyi Könyvtárnak nagy értékű könyveket és kéziratosokat vétel előtti megtekintésre.

Kende válasza nincs meg az irattárban, a további fejlemények csak Majláth február 28-i jelentéséből, egy miniszteri leiratból, valamint egy Majláth és Pulszky közötti sürgönyváltásból rekonstruálhatók.

Kende – januárban tett szóbeli ígérete ellenére – nem egyezett bele a kéziratosok Pestre küldésébe, így Majláthnak kellett Bécsbe utaznia. Ezúttal is több napig tartózkodott Bécsben, megvizsgálta a kéziratosokat, újra alaposan átnézte a könyveket, s folytatta az alkudozást Kendével. Majláthnak csak annyit sikerült elérnie, hogy Kende hajlandó volt a Zrínyi Ádám-féle könyveket, és a nem magyar vonatkozású kéziratosokat az együttesből elkülöníteni s így Zrínyi Miklós könyvtáráért és 7 magyar vonatkozású kéziratért (ideértve az 1660-as könyvjegyzéket) 8323 forintot kért. Majláth ekkor táviratot küldött Pulszkynek Pestre: „Könyveket kéziratosok nélkül, és viszont nem adja, válogatni nem enged, ára 8.323 készpénz fizetés. Kéziratosok, könyvek bejegyzései igen fontosak, sokat másoltam, holnap utolsó kísérlet, holnapután vissza. Utasítást kérek. Majláth.” Február 13-án érkezik Pulszky választávirata: „Hagyd ott, jövő évig megpuhul. Pulszky”⁹

Majláth tehát ismét dolgvégezetlenül tért vissza Bécsből, de Kendének véglegese elutasító választ még nem adtak. Erre utal az a február 23-án kelt miniszteri leirat, amely az ügyről, „véleményes jelentést” kért. Majláth megírja jelentését, Pulszky továbbítja s az erre alapozott miniszteri döntés határoz a Zrínyi-könyvtár sorsáról.

Szembetűnő, hogy Majláth már korántsem olyan lelkes a Zrínyi-könyvtár egészének megvásárlásáért, mint előző jelentésében. Ezt írja:

„A Zrínyi könyvtárnak nyomtatványi része nagyobb részben olyan művekből áll, melyek könyvtárunkban megvannak, amelyek pedig nincsenek meg azok nem Hungaricumok s mint nyomtatványok reánk nézve értékkel nem bírnak. Ami a kéziratosokat illeti, a 15 darab között csak 6 darab van magyar nyelvű, és egy darab latin és részben magyarul írva, amely könyvtárunkat irodalom történeti szempontból első sorban érdekli, a többi latin, olasz, német kézirat, ilyen jelentőséggel könyvtárunkra nem bír, mert nem Zrínyi keze írása, nem magyar szövegű s nem magyar történelmi tárgyú. Megszerzése ezen könyvtárnak

⁹ Majláth távirata autográf fogalmazvány, Pulszkyé az eredeti sürgöny.

a maga egészében úgy az mint ajánlva lett, csak azon honfiai gesztusból indokolható, mellyel a nemzet a Zrínyi név iránt viseltetik.”

S bár ha a könyvtár kész is volna a nemzeti kegyelet érdekében áldozatot hozni, nem teheti, mivel 9500 forint olyan túlzott ár, amit a könyvtár két évi dotációja sem tudna elviselni, s azonkívül a könyvtár „nincs azon helyzetben honorálni tudni vagy akarni oly nyereszkeskedést, melly uzsora cégérül használja fel a Zrínyi nevet erre nézve, hogy jó üzletet csinálhasson a nemzet kegyeleti érzületével.” (A könyvtár gyarapításának évi kerete 1890-ben 5000 forint volt könyvekre, 1300 forint folyóiratokra és hírlapokra. Rendelkezésre állt még további 420 forint, a Széchényi Lajos-féle alapítvány kamata.)

Eltekintve a teljes gyűjtemény megszerzésétől, Majláth szerint indokolható és szükséges is volna a 7 magyar vonatkozású kézirat megvétele (mint tudjuk, ezek között Zrínyi műveinek kéziratai, egy autográf verskézirata és könyvtárának katalógusa szerepelt), indokolható a Zrínyi Miklós bejegyzéseit, nevét és arcképét viselő könyvek megvétele, de semmi indok nincs Zrínyi Ádám könyveinek és a nem hungarika kéziratoknak a megvételére. Majláth szeretett volna a Zrínyi-könyvtár anyagából is válogatva vásárolni, de ezt az együtttest Kende semmiképpen sem engedte megbontani. (A történeti érdek és az utókor ítéllete ebben a tekintetben Kendét igazolta.) Így alakult ki a már említett 8330 forintos ár Zrínyi Miklós könyvtára és a magyar kéziratokra. (Majláth itt kerekít, a táviratban 8323 állt.)

Majláth véleményét végül így összegzi: „Kívánatos ugyan Zrínyi Miklós könyvtárának a maga egészében való megszerzése; de ezt az országos könyvtár a túlságosan felcsigázott árak mellett a saját dotációjából nem teheti, a legmagasabb ár amit ezen könyvtárért a könyvtár felajánlhatna nem rúghat többre 3.500–4.000 forintnál s ismét nem a könyvtár értékét, de a Zrínyi név nymbusának is áldozatot hozva.” Egyébként ha a minisztérium a könyvtár költségvetési keretén kívül gondoskodni kíván a Zrínyi könyvtár megvételéről, kiváló jelét adhatja ezzel a nemzeti kegyelet megnyilvánulásának a hála kötelezné a magyar nemzetet és az országos könyvtárt. De ebben az esetben, folytatja Majláth, „a magas kormány áldozatkészségének határát megszabni sem nem tudom, sem arra hivatva nem vagyok.”

Ez a jelentés végülis magában hordozta a döntést is. Azt sugallta, hogy egy eszmei értéket kell megfizetni igen magas, tulajdonképpen tisztességtelen áron s már csak az a kérdés, hogy mennyit ér meg a nemzeti kegyelet. Bizonyára nyomott a latban Pulszky vélekedése is, aki bízott az alku lehetőségében és abban, hogy az idő e tekintetben a könyvtárnak dolgozik. Ez később súlyos tévedésnek bizonyult.

Gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter válasza a könyvtár március 2-i felterjesztésére március 10-én kelt és igen rövid volt. Felkérte Pulszkyt, értesítse a tulajdonos céget, hogy „a nemzeti múzeum által a könyvtárért ajánlott 3.500 frtnyi összeg határain túl terjeszkedni nem szándékozik.”

Kendének végülis sikerült jó üzletet kötnie: a horvát nemzeti büszkeségnek 12 000 forintot is megért a Zrínyi-könyvtár, s a becses gyűjtemény ma a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár tulajdona.

A Zrínyi-könyvtár igazi irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségére csak évekkel később eszmélt rá a magyar tudományos világ, belátva, hogy a vétel elmulasztásával pótolhatatlan veszteséget szenvedett.

SOMKUTI GABRIELLA